

ОПОВІДАННЯ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА

– Що! Не вилізу?! Хоч зараз! – Мишко мотнув головою, рвучко повернувся і рішуче попрямував до пожежної драбини.

– Та кинь, Мишко, не вигадуй! – намагався зупинити його Ігор. – Звісно, вилізеш. Та кому це треба...

Мишко не звертав на його слова жодної уваги.

Будинок, в якому жили Мишко, Толя, Ігор і Женя, був шестиповерховий, старовинний, з вузькими довгастими вікнами і чудернацькими ліпними прикрасами. З подвір'я по глухій стіні тяглася вгору пожежна драбина. Вона складалася з товстих залізних скоб, вбитих у стіну, і здалеку нагадувала велетенського смугастого змія. Перша скоба була досить високо від землі, і дотягтися до неї Мишко не міг.

– Підсади! – крикнув він Толі, що був найвищий за всіх хлопців у дворі.

– А може, не треба, – непевно промовив Толя. – Справді, чого лізти. Хай Женька спочатку сама спробує, а тоді буде під'юджувати.

– Підсади, тобі кажуть, – огризнувся Мишко.

Толя знизав плечима й підсадив його.

Мишко схопився за скобу, засовав ногами по стіні, підтягнувся й поліз.

Діти, затамувавши подих, мовчки дивилися на нього.

Мишко ліз обережно, повільно. Коли він доліз до третього поверху, нога раптом сковзнула, зірвалася і... Мишко повис на руках.

Всі завмерли. Женя злякано закричала:

– Мишко, злазь! Я тепер вірю! Не треба, злазь! Я пожартувала! Мишко-о!

Але Мишко вже намацав ногами скобу і поліз далі.

На рівні четвертого поверху він зупинився перепочити. Випадково глянув униз, і по всьому тілі вмить розлилася якась лінива кволість. Мишкові стало так страшно, що він ледве не випустив з рук скобу. Хлопець судорожно зціпив пальці й застиг. "Упаду. Зараз упаду..." подумав з жахом.

Минула хвилина. Внизу напружено мовчали.

У Мишка вже й на думці не було лізти далі...

Та хіба можна спуститися? На посміх!. І страшно відірвати хоч одну руку від скоби, поглянути вниз...

"Що робити? Що робити?" гарячково стукотіло в голові.

І раптом почувся спокійний, хрипливатий голос:

– Та-ак! І далеко це ви, молодий чоловіче, зібралися?.. Ану зараз же злазь! Швидше!..

На ганку стояв Михайло Петрович.

Толя, Ігор і Женя так і присіли від несподіванки. Коли б перед ними з'явився зараз таємничий привид – і то вони так не розгубилися б. Михайло Петрович, кербуд їхнього будинку, був незвичайною людиною. Хоча в обличчі і в усій його постаті не було нічого страшного – діти просто тремтіли перед ним. І вони самі не могли пояснити – чому. Він ніколи не гримав на них, не лаявся, не скаржився батькам, коли вони бешкетували. Але досить йому було з'явитися у дворі – як враз ставало тихо.

Почнуть хлопці грати в футбол попід самісінькими вікнами – от-от задзвенить розбита шибка. Раптом хтось крикне: "Михайло Петрович!" – і за мить у дворі нікого. Або зчинять галас у парадному. "Михайло Петрович іде!" – і запанує мертва тиша, тільки луна, затихаючи, котиться по сходах...

Бувають же такі люди – ніби нічого страшного не робить, а бояться його всі страшенно...

Толя, Ігор і Женя не знали, куди подітися. А Мишко, там, нагорі, почувши голос Михайла Петровича, здригнувся від знайомого малодушного почуття перед цією людиною. І – дивна річ! Це почуття якось вмить витіснило страх перед висотою. Мишко відразу отямився. Він полегшено зітхнув і обережно почав спускатися. Наближаючись до землі, він уже вдавав, що злазить неохоче.

Коли сплигнув на землю, ноги в нього підігнулися, і хлопець присів...

– Ех!.. Пе...перешкодили... – пробелькотів Мишко

Він був блідий, губи тремтіли.

– І чого це тебе понесло туди? Га? – спокійним трохи глузливим тоном спитав Михайло Петрович. – В'язи скрутити захотілося?

Мишко мовчав. Тоді Женя, бліда й перелякана не менше ніж Мишко, затиноючись, розповіла, як це сталося. Зайшла мова про хоробрість, Мишко розпалився й почав хвастати, що він нічого не боїться, ну, а вона взяла й сказала, що він просто базікало, а якщо ні, то хай залізе по цій драбині на дах; вона й не думала, ще він справді полізе, а він...

– Хоробрість! Хоробрість! – промовив Михайло Петрович. – Яка там хоробрість! Безглуздо ризикувати – це дурощі, а не хоробрість!.. Інша справа – коли треба, необхідно, коли від цього залежить, наприклад, чиєсь життя або щось дуже важливе. А так... Ну, яка користь з того, якби ти розбився? Яка?.. Га? Ех ти, не знав я, що ти такий... безголовий! А ще тезко! І ви теж... розумники! Пустили його! Теж мені друзі!..

Діти пригнічено мовчали.

Михайло Петрович присів на ганок, закупив і якийсь час мовчки дивився на прикишклих друзів. Потім посміхнувся і сказав:

– А знаєте, оця пожежна драбина, між іншим, не проста, а так би мовити "історична", – він відгорнув рукав, глянув на годинник. – У мене зараз є ще півгодинки вільного часу. Хочете – розкажу...

Всі одразу пожвавішали. Миттю розсілися навколо Михайла Петровича й приготувалися слухати.

– Давно це було, дуже давно. П'ятдесят років тому. В тисяча дев'ятсот п'ятому. Був я тоді десятилітнім хлопцем. Таким-от, як ви зараз... Жив з батьком і матір'ю, як не дивно, в цьому ж домі. У підвалі. Там тепер склад. Батько працював слюсарем на Південноросійському заводі. Мати прачкою була – панам білизну прала. В кімнатці у нас – завжди пара, сирість, задуха. І я цілими днями на дворі байдикував. Разом з друзками своїми – Митькою і Яшкою. У Митьки тато носильщиком на вокзалі служив. А Яшка був сином кравця. Жили всі

дуже бідно. З хліба на воду перебивалися. І я, Митька та Яшка ніде, звичайно, не вчилися. Цілий день на оцьому подвір'ї товклися...

Пам'ятаю, дуже дружили ми тоді з нашим двірником, Аристархом Івановичем. Допомогали йому подвір'я підмітати, сміття вивозити, взимку – сніг чистити.

Хороший був дядько, той Аристарх Іванович. Жив він сам у комірчині під східцями чорного ходу.

Час тоді був бурхливий, революційний. Страйки, мітинги, повстання. Вся Росія підіймалася проти царя й капіталістів. Селяни палили поміщицькі маєтки. Майже щоночі небо пломеніло від заграв.

Якось Аристарх Іванович поїхав кудись у село й повернувся разом з худеньким веснянкуватим хлопчиком одного з нами віку. Це був Ваня, племінник Аристарха Івановича.

В перший день Ваня нам не сподобався. Похмурий, заляканий якийсь, мовчазний. Крім "еге" та "що", майже нічого не говорив. Ми його так і прозвали – "Егекало". І цілий день глузували з нього. А він тільки понуро відмовчувався.

Показали йому, між іншим, цю пожежну драбину і кажемо: "Бач. Ми по ній часто на дах лазимо. Цікаво звідти на місто дивитися. Ти, либонь, не вилізеш?" Обманювали, звичайно, – ніколи не лазили – боялися. А він подивився, зітхнув тяжко і серйозно так промовив: "Еге, не вилізу. На дерево вилізу, а туди – ні. Боязко. Вб'юся..."

"Хе, – зневажливо пхекнув Митька. – Що – дерево! На дерево всякий дурень вилізе!"

Хоча, правду кажучи, ми й по деревах тоді лазити не вміли.

А ввечері Аристарх Іванович розповів нам, що у Вані великегоре. Тиждень тому в один день він втратив одразу батька й матір. Батька заарештували і заслали на каторгу, а матір козаки на смерть затоптали кінями. Тому Аристарх Іванович і забрав Ваню до себе, бо, крім нього, з рідних у Вані нікого не лишилося.

Ми не знали, куди подітися від сорому за свої дурні й жорстокі жарти та глузування.

І потім довгоне наважувалися говорити з Ванею.

Та минув якийсь час, і Ваня сам перший заговорив з нами. Ми з радістю прийняли його у свою компанію.

Як тільки могли, ми намагалися відвертати Ваню од його сумних думок. І, щоб загладити своє колишнє ставлення, тепер часто, інколи хлоп'ячому невміло, показували його зверхність над нами. Він іноді помічав це і лише сумно посміхався. А ми – зніяковіло примовкали...

Незабаром ми здорово подружили.

Була у Вані одна особливість. Коли він бачив військового – солдата чи офіцера, все одно – він боязко здригався, втягував голову в плечі і ставав блідим як стіна. У нас було таке враження, що йому хотілося тоді сховатися, втекти... Очі його горіли страхом і ненавистю...

Ми спочатку дивувалися, а потім збагнули. Кожна сіра шинель нагадувала Вані той страшний день, який він хотів забути назавжди. Нагадувала свист нагаїв, відчайдушні крики, глухий тупіт кінських ніг по курній степовій дорозі... Нагадувала смерть. Ваня ненавидів і боявся військових...

Минуло кілька місяців. І ось одного разу, похмурих осіннім ранком, по Києві рознеслася чутка, що на Печерську в казармах повстали сапери.

Ми одразу хотіли бігти туди – дивитися. Але мене і Яшку не пустили батьки. Ваня не пішов "з нами за компанію" (щоправда, ми мали підозру, що він просто не хотів, бо – військові). Одному лише Митьці вдалося якось утекти з дому. Він обіцяв нам все розказати.

Півдня нудилися ми втрюх у мене в підвалі – навіть на подвір'я не можна було вийти. І раптом, приблизно о першій годині дня, до нас влетів червоний захеканий Митька і закричав: "Ідуть! Ідуть!.."

Не звертаючи уваги на крики моєї матері, ми прожогом кинулись на вулицю.

Вся Жилянська була заповнена народом. Люди юрилися на тротуарі і дивилися в бік Великої Васильківської. Звідти лунали гучні звуки оркестру і пісня.

Ми протовпилися вперед.

З-за рогу показалася юрба. Тут були не лише соддати, але й робітники і студенти. Вони йшли щільними рядами, пліч-о-пліч, і співали "Марсельєзу". Два оркестри поперемінно, не змовкаючи ні на хвилину, грали марш.

Попереду всіх, з оголеною шаблею, карбуючи крок, йшов маленький, зовсім ще юний, сіроокий офіцер. Як ми дізналися згодом, це був підпоручик п'ятого понтонного батальйону Борис Петрович Жаданівський, один з організаторів і керівників повстання. Нашу Жилянську після Жовтневої революції на його честь і перейменували на вулицю Жаданівського.

Між іншим, у перших лавах повстанців запав нам в око здоровенний вусатий солдат. Він був на півметра вищий від усіх, і, здавалося, що він не йде, а їде верхи. Вимахуючи своїм величезним, як довбня, кулаком, він щось голосно кричав. Але серед пісень і гомону слів не було чути.

– Оце дядечко! – прошепотів мені на вухо вражений Яшка.

Коли повстанці пройшли, всі люди рушили слідом за ними. Ми побігли вперед, пробралися до оркестру і пішли поруч з барабанщиком, урочисті та горді...

Натовп повернув на Степанівську і вийшов на Галицький базар. Потім рушив на Брест-Литовське шосе.

І раптом пролунали постріли, залпи. Поліція стріляла в повстанців. Вулицею мчали кінні козаки. Солдати, захищаючись, почали відстрілюватися. Люди кинулися врозтіч, ховаючись по дворах.

І тут ми знову побачили здорового солдата. До нього підскочив козак на вороному коні і полоснув по спині нагайкою. Солдат стрепенувся, миттю схопив козака за руку, стягнув з коня і кинув на землю. Потім, пригнувшись, що духу побіг назад, в бік Галицького базару. Навздогін йому кинулися поліцаї.

Ми забилися у якийсь під'їзд і довго не могли віддихатися. Лише за годину прохідними дворами дісталися до свого дому.

Не пам'ятаю вже чому, але Яшка, Митька і я вирішили додому не йти, а заглянути спочатку до Аристарха Івановича. Здається, просто хотіли поділитися з ним своїми враженнями. Був він для нас все одно що друг.

Аристарх Іванович чомусь нам одразу не відімкнув. Ми навіть стурбувалися, чи не сталося з ним чого. Він уже кілька днів лежав хворий. На нозі в нього відкрилася рана. Аристарх Іванович рік тому повернувся з японської війни, і погано загоєні рани часто турбували його.

Нарешті він, мабуть, почув наші голоси і відімкнув.

Ми зайшли і від несподіванки завмерли біля порога. За столом, вже переодягнений у цивільне, сидів той самий вусатий солдат-велетень, якого ми щойно бачили на Брест-Литовському шосе. Він з недовір'ям, підозріло поглядав на нас.

– Не бійся, Кузьмо, говори! Це свої хлопці, – спокійно промовив Аристарх Іванович.

Виявилося, що Кузьма Олексійович, так звали солдата, був давнім, ще фронтовим товаришем Аристарха Івановича.

– Так от, – говорив він далі, – солдати й вирішили забастувати проти цього. Ми вимагали, щоб нас не посилали більше втихомирювати робітників та селян, щоб не примушували стріляти в своїх братів... Та, як бачиш, мирним шляхом цього не доб'єшся. Свинцем нас зустріли... Ну, нічого, – солдат потряс над головою своїм величезним кулаком, – ми цього так не залишимо. Ще поборемось, ще побачимо, чия візьме...

Ми слухали, затамувавши подих, і з захопленням дивилися на солдата. Ми не могли забути, як він кинув на землю козака – просто мов цуценя якесь... І ми ні на хвилину не сумнівалися в тім, що він переможе в боротьбі, про яку говорить.

А Ваня вперше після смерті матері лагідно, з любов'ю дивився на військового. І очі у Вані були великі, сяючі і радісні.

Солдат ще довго говорив про боротьбу, про справедливість, лаяв царя. Ми вперше почули тоді слова "пролетаріат", "партія", "соціалізм". І хоча не зовсім зрозуміли їх, але відчули, що це хороші, бойові слова.

А тоді Аристарх Іванович раптом задумливо подивився на Ваню і розповів солдатів про Ванине горе. Кузьма Олексійович якийсь час похмуро мовчав, потім пригорнув до себе Ваню, посадив на коліна, міцно обняв і дуже тихо і якимось ніжно-ніжно сказав:

– Нічого, Ванюшо, ми помстимося, за все помстимося!..

Ваня не витримав і заплакав, притиснувшись до плеча солдата.

І я, Митька та Яшка чомусь теж заплакали...

Поліція всюди розшукувала учасників повстання, ходила по квартирах. Кузьмі Олексійовичу ледве вдалося втекти від поліцаїв, що переслідували його. І, звичайно, йому було небезпечно залишатися у Аристарха Івановича. Кожної хвилини могла наскочити поліція. Тому було вирішено сховати солдата до ночі на горищі. А вночі він мав таємно виїхати з Києва. Аристарх Іванович ходити не міг, і провів солдата на горище Ваня. Ми стояли внизу на варті.

Через десять хвилин Ваня повернувся. Здавалося, все було гаразд. Ми розійшлися.

Увечері ми знову завітали до Аристарха Івановича. Ми взагалі часто приходили вечорами до нього – грали в доміно, слухали оповідання про японську війну, про Порт-Артур, про Цусіму...

Та цього разу ми не грали. Аристарх Іванович теж мовчав. Настрій був якийсь неспокійний, тривожний, пригнічений. Ми немовби передчували якусь біду.

І вона прийшла.

Я, Митька і Яшка вже збиралися йти, коли раптом у двері двірницької хтось сильно постукав.

– Аристарх! – почувся сиплий бас.

Ми відразу впізнали цей бас. Він належав мешканцеві нашого будинку, жандармському поручикові Бельчикову, який жив на шостому поверсі в дев'ятій квартирі (там, де зараз Ігор живе). Це була єхидна, зла, противна людина.

– Аристарх! – повторив з-за дверей Бельчиков. – Дай, голубе, ключ від горища. Там чогось мої курочки розкудахкалися. Мабуть, злодій заліз... Дай, швиденько! Піду подивлюся.

Ми всі так і завмерли. Ми зовсім забули, що три дні тому Бельчиков їздив "на втихомирення" в одне з приміських сіл, привіз звідти десяток курей і помістив їх на горищі. Кузьма Олексійович, напевне, не помітив у темряві курей і випадково сполошив їх. Що робити? Що тепер буде? Невже викриють солдата?

– Зараз, пане Бельчиков, зараз! – все ще не відмикаючи дверей, поспішно промовив Аристарх Іванович. – Зараз пошукаю! Ех, чорт, нема щось. Невже загубився? Це ти, Ванько, закинув його кудись, – з удаваною злістю крикнув він на Ваню. – Та ви, пане Бельчиков, не хвилюйтесь, це вам, мабуть, здалося. Хто ж у таку неgodу полізе на горище?

– Ну як же, голубе, як же – я на власні вуха чув! Пошукай гарненько, хай тебе чорт візьме!..

Аристарх Іванович відімкнув двері:

– Нема! Загубився ключ!..

Маленькі примружені оченята Бельчикова спалахнули холодною злістю.

– Гм... Дивно-с! Дуже дивно-с! Доведеться в такому разі зламати двері на горищі... Щось тут не те...

Бельчиков повернувся й вийшов. І не встигли ми опам'ятатися, як за кілька хвилин він повернувся з городовим, і вони почали швидко підніматися по сходах. Незабаром згори долинули гучні удари. А через якийсь час Бельчиков, гупаючи чобітьми, спустився вниз. Пробігаючи повз відчинені двері двірницької, він крикнув:

– Я так і знав! Там хтось є! Ми зірвали замок – двері забарикадовані зсередини!..

І вибіг на вулицю.

Ясна річ, почувши удари і зрозумівши небезпеку, Кузьма Олексійович забарикадувався.

Лишивши городового охороняти горище, Бельчиков побіг у поліцію за підмогою.

Аристарх Іванович був у відчаї.

– Ех! – крізь стиснуті зуби бурмотів він. – Спіймають! Пропав Кузьма! І як безглуздо пропав! От чорт!.. І не здогадається ж, що через дах втекти можна. Ех, не здогадається! З того боку, де комин, на сусідній будинок можна перейти. По ринві спуститися треба. Не знайде сам... Нізащо не знайде! Та ще в таку негоду. Ех, проклята нога! По пожежній драбині заліз би і вивів Кузьму... Ех!.. Через які-небудь чверть години пізно буде – приведе паразит Бельчиков поліцію. Спіймають... Ванько!.. Ти куди?!

Але Ваня вже грюкнув дверима і вибіг у двір...

Ми на кілька секунд заціпеніли, потім схаменулись і кинулися слідом за ним.

Під пожежною драбиною стояла прихилена до стіни велика тачка, якою Аристарх Іванович возив сміття. Ваня вже спритно виліз на неї, вхопився руками за першу скобу драбини й швидко почав підійматися...

Не знаючи, що робити, ми розгублено зупинились.

З двірницької, сильно кульгаючи і кривлячись від болю, вийшов Аристарх Іванович. Він поклав руки на плечі мені й Митьці, злегка сперся і, зціпивши зуби, мовчки дивився вгору. Мрячив дрібний осінній дощ. Холодний вітер шалено свистів під дахом. Було темно, і скоро ми вже ледве розрізняли маленьку постать Вані, що повзла по чорній стіні. Ми стояли, підвівши голови і дивлячись угору. По наших обличчях струменіли холодні краплини дощу і стікали за комір. Ми тремтіли й цокотіли зубами. Та не від холоду, ні. Ми не відчували холоду. Ми тремтіли від напруження, від страху за Ваню. Ми – ніби разом з ним, чіпляючись за мокрі крижані залізні скоби, дерлись по драбині...

Що відчував у цей час Ваня, я не знаю. Він ніколи так і не розповів. Але можна собі уявити. І ти, Мишко, звичайно, краще за всіх можеш собі зараз це уявити! Вані, напевне, було дуже страшно!..

Добравшись до четвертого поверху, він затримався на якусь хвилину (втомився, мабуть), потім знову поліз.

І ось над дахом, на тлі прояснілого раптом неба, з'явився маленький темний силует. Ваня вибрався на дах.

В цей час на подвір'я вбіг Бельчиков у супроводі кількох поліцаїв. Ми поспішно сховалися за ріг будинку.

Бельчиков глянув угору і, очевидно, помітив силует над дахом. Вирішивши, що це хоче спуститися пожежною драбиною той, хто забарикадувався на горищі, поручик вихопив пістолет і кілька разів вистрілив. Силует зник...

Наказавши одному з поліцаїв охороняти пожежну драбину, Бельчиков з іншими поспішив на горище. І за кілька хвилин звідти знову залунали удари. Вони не вщухали півгодини, стаючи все гучнішими й сильнішими. Нелегко було поліцаям виламати ковані залізом двері.

Нарешті стало тихо.

Вибравши момент, коли поліцай, що вартував біля пожежної драбини, відвернувся, ми, крадучись, повернули до двірницької. Знесилений Аристарх Іванович опустився на ліжко і мокрим тремтячими пальцями почав скручувати цигарку. Пальці не слухались, папір рвався, тютюн сипався двірникові на коліна. Ми, затамувавши подих, чекали...

Почулися гучні голоси, лайка, і по сходах вниз загупали ковані чоботи.

Двері двірницької широко розчинилися – увійшов Бельчиков, тримаючи за комір... Ваню. З-за спини Бельчикова виглядали сердиті пики поліцаїв.

– Бандити! – люто заволав поручик, підступаючи до Аристарха Івановича. – Це ти, негіднику, підіслав це щеня, щоб воно вкрало моїх курей. Ти навмисне сховав ключа. Уб'ю!

І Бельчиков з розмаху вдарив Аристарха Івановича. Аристарх Іванович відсахнувся, оторопів, але потім обличчя його враз проясніло. Він зрозумів, що Ваня зробив свою справу. Солдат утік. І поліцаї, вдершись на горище, знайшли там лише Ваню... Аристарх Іванович радісно посміхнувся і підморгнув Вані. Ваня ледь помітно всміхнувся йому у відповідь і кивнув головою... І тільки тут ми помітили, що обличчя у Вані закривавлене: на щоці, біля лівого ока, чорніла вузька довга ранка – куля Бельчикова зачепила його.

Поручик здивовано і підозріло подивився на усміхненого Аристарха Івановича і, повернувшись до поліцаїв, промовив:

– Одне лише дивно, як міг такий малюк підперти двері важкою колодою?.. І щось мені здається, я його бачив тут, у двірницькій, коли прийшов за ключем... Га? Підозріло!.. Ну, нічого, в участку розберемося... Збирайся, швидко! – кинув він Аристарху Івановичу. – А ви, голодранці, марш звідси!

І Бельчиков виштовхнув нас за двері. Але ми не втекли, а сховалися в підворотті. І ми бачили, як поліцаї вивели з дому Ваню і Аристарха Івановича. Аристарх Іванович ледве йшов, тримаючись за Ваню. Він ласкаво дивився на племінника і продовжував посміхатися. У Вані обличчя було по-дорослому серйозне, але він не міг приховати радість і хлоп'ячу гордість своїм подвигом. "Ми... заздрили Вані...

Наступного ранку мене, Митьку і Яшку викликали в участок на допит. Нас допитували довго, залякували і навіть били, але ми нічого не сказали, нічогісінько!

Жандарми, напевне, все-таки щось підозрівали, але взнати так нічого і не змогли. Солдата ніхто не бачив.

І нікому не спало на думку, що маленький сільський хлопчик в холодну осінню негоду міг вилізти по цій пожежній драбині на дах шестиповерхового будинку...

Аристарха Івановича і Ваню судили як злодіїв. І кудись вислали.

З тих пір я понад п'ятнадцять років нічого не знав і не чув про Ваню.

І вже після Жовтневої революції, в 1920 році, під час громадянської війни випадково зустрів його.

Я тоді служив у Першій Кінній і бився на Україні з білополяками.

Призначили до нас нового ротного командира – молодого, вихрястого, з ледве помітним шрамом під оком на лівій щоці. Його обличчя мені одразу здалося ніби знайомим, але я ніяк не міг пригадати, де зустрічав його. А питати незручно – командир. Але потім якось він сам розговорився зі мною, взнав, що я киянин, почав розпитувати... І раптом кинувся обіймати...

Ваня розповів мені, як вони жили з Аристархом Івановичем в Сибіру, як він довго розшукував свого батька, поки не дізнався, що той помер на заслання, як втекли вони знову на Україну і п'ять років переховувались по різних селах... І як став він, Ваня, справжнім революціонером. Скільки довелося пережити цьому вихрястому парубкові, скільки разів він дивився смерті у вічі!

Я пишався своїм командиром.

Цілий рік воював я під його начальством...

...А зараз Ваня (уже, звичайно, не Ваня, а Іван Іванович) – служить на Далекому Сході...

Ми часто з ним листуємось. І я йому обов'язково, Мишко, напишу, як ти дерся на "його" пожежну драбину!..

ПАШКА-ЧОБОТАР

Ось уже третій рік працює Пашка в шевській майстерні Івана Семеновича.

Пашка – круглий сирота. Скільки він себе пам'ятає, живе у чужих людей. Три роки тому померла сліпа бабуса, з якою він ходив вулицями

Києва і просив "христа ради". І тоді "з ласки" взяв його у свою майстерню швець Іван Семенович. Важко було звикнути до цієї "ласки"!

З природи Пашка – хлопець кмітливий. За ці роки він здорово навчився чоботарювати і працює тепер не гірше підмайстрів. Але хазяїн все ще вважає його учнем і грошей не платить. Хазяїнові це вигідно. І Пашка нічого не може вдіяти.

Жив Пашка прямо в майстерні. Це хазяїнові теж вигідно – безплатний сторож.

Спочатку Пашка дуже боявся залишатися на ніч сам у майстерні. В комині страшним людським голосом завивав вітер, по підлозі бігали голодні пацюки. А за вікном весь час лунали чийсь кроки. Але потім Пашка звик і вже не звертав на це ніякої уваги. І лише, коли знахабнілі пацюки починали бігати надто близько, Пашка прокидався, жбурляв у них чоботом і знову засинав...

Шевська майстерня Івана Семеновича міститься в низькому сирому підвалі, маленькі ґратчасті вікна якого ледве виглядають над землею. Біля одного з таких вікон і сидить Пашка.

В майстерні темно і пахне гнилою шкірою, кремом для взуття і ще якимсь нестерпно огидним і важким запахом, від якого паморочиться в голові.

Пашка сидить на низенькому стільчику з плетеним із брезентових ременів сидінням і дивиться у вікно. День у день він бачить одне й те саме: брудний заплываний тротуар, бруківку, низ чавунного ліхтарного стовпа і книгарню по той бік вулиці. Сумна картина. Проте є одне, що весь час міняється в цій сумній картині. Це – ноги. Безкінечні ноги перехожих, що мелькають перед Пащиними очима. Вікно таке низьке, що людей не видно, видно лише їхні ноги. У грубесних солдатських чоботях, у красивих лакованих туфлях, у гостроносих хромових черевиках, у

подертих калошах, у личаках і просто босі брудні ноги. І чи то від того, що Пашка весь час бачить ці ноги, а можливо, ще й тому, що доля примусила його зайнятися чоботарством, – ноги в Пашиній свідомості почали жити своїм особливим життям. Пашка навчився по ногах розрізняти людей, їхні характери, звички і вдачу. І побачивши нову людину, він, за звичкою, дивиться спочатку на ноги, а потім уже на обличчя.

Часом у вікні замість двох ніг мелькає одна, що смішно скаче між милицями, в подертому солдатському чоботі. А іноді... іноді Пашка бачить всю людину. Бачить тому, що в людини зовсім немає ніг. Коли Пашка вперше побачив таку людину, він перелякався. Безногий інвалід немов ріс із землі. Він важко переносив своє коротке тіло на руках, що здавалися неприродно довгими. Обличчя в нього було сіре, заросле щетиною, а очі запалені, червоні і безнадійно втомлені. Пашка довго дивився йому вслід, припавши лобом до вікна, а потім раптом з сумом подумав, що цій людині вже ніколи в житті не буде потрібен швець, не буде потрібне Пашине ремесло. В той день у Пашки все валилося з рук, і він заробив немало стусанів від хазяїна.

Але потім Пашка звик до інвалідів. Їх з часом ставало все більше й більше. Була перша світова війна. Десь далеко, на заході, невідомо для чого й чому, люди вбивали й калічили один одного. По вулицях Києва ходили юрби обідраних і голодних біженців з Польщі. Біля хлібних крамниць стояли довгі черги київської бідноти.

А на Хрещатику прогулювались нафарбовані дами в довгих пишних платтях і товстощокі панки з вусиками. З дверей кабаре "Розовый крокодилъ" лунали п'яні вигуки і весела легка музика. Там "При участии конференсье Алексеева" йшла нова програма: "Сплошной скандалъ". А навпроти – "кинотеатр А. А. Шанцеръ" показував художню постановку картини "И сердцемъ, как куклой, играя, он сердце, как куклу, разбилъ".

Хрещатик веселився.

Пашці доводилося в один і той же день лагодити солдатські черевики, подерті на шляхах війни, і панські туфлі, протерті на танцях у Купецькому зібранні.

І хоча ставити набійки на панських туфлях було неважко, а з солдатськими черевиками, які розлазились під руками, доводилось дуже довго морочитися, – Пашка чомусь з більшою охотою лагодив саме це, здавалося б, безнадійне дрантя, відчуючи при цьому якесь дивне задоволення.

І схилившись над роботою, Пашка часто думав: чому це так? Чому життя таке незрозуміле і жорстоке? Чому в той самий час, коли одні страждають і гинуть, інші безтурботно веселяться і радіють? Невже це справедливо? Невже так має бути завжди? Але чому? Чому?..

Невимовна відраза і ненависть до цього несправедливого життя закипала в Пашиному серці, і він щосили бив молотком по підшвах тендітного панського взуття, зганяючи на ньому свою безсилу лють. Та хіба воно могло відчути!..

А майстер Іван Семенович дивився на Пашку і думав: "Старається хлопець!"

* * *

Одного разу хазяїн сказав Пашці:

– Паняй навпроти, до Самоненка, нехай віддасть целковий, що за набійки винен. Чого тягне, вже цілий тиждень минув. Скажи, хазяїн потребує.

І Пашка пішов. Хазяїн книгарні Самоненко сидів за прилавком, читав якусь книгу і пив чай з великої кварти. Він був зовсім лисий, червонощокый, з сивими молочнобілими вусами і такими ж сивими

бровами. Брови були густі, волохаті, і здавалося, що з якоїсь дивної помилки над очима Самоненка ростуть такі самі вуса, як під носом. А очі були живі, веселі і якісь зовсім не старечі.

Пашка, запинаючись, передав слова хазяїна, Самоненко відклав книгу, звів свої дивні брови і, весело дивлячись на Пашку, сказав:

– Ти ба! Сумний факт!.. На жаль, немає в мене зараз целкового на господарстві. Але я сьогодні ж дістану і віддам. Так і передай хазяїнові. Сьогодні ж віддам. Хай не хвилюється.

Хоча говорив старий спокійним жартівливим тоном, йому, очевидно, було все-таки незручно, що грошей у нього немає. І, щоб приховати цю незручність, він почав з Пашкою розмову: як звуть, скільки років, чи давно працює, де батьки...

Пашка відповідав коротко і неохоче – він не любив цих безглузвих ввічливих розпитувань. Дуже часто відвідувачі, коли їм доводилось чекати замовлення, ставили Пашці всі ці питання. Спочатку Пашка охоче відповідав, задоволений тим, що на нього звертають увагу і цікавляться його долею. Та згодом впевнився, що питається все це просто від нудьги, щоб згаяти час, і що відвідувачі зовсім байдужі і до нього і до його нещасливої долі. Пашка зненавидів ці розмови.

І зараз йому хотілося швидше піти. Але було щось в голосі старого незвично щире, лагідне й привітне. І це стримувало Пашку.

А старий дивився на згаслі сумні очі хлопчика, на сіре, хворобливе обличчя, що майже не бачило сонця, на худі згорблені плечі – і якась незрозуміла ніжність хвилиною підіймалася в серці старого.

Може, згадав він своє далеке дитинство, а може, малого онука нагадав йому чимось Пашка... Хто знає!..

І коли Пашка вже повернувся, щоб іти, Самоненко раптом дуже просто, немов були вони давні знайомі, сказав:

– Стривай, хлопче. Знаєш... приходь увечері до мене – в гості. Чайку поп'ємо, побалакаємо. Приходь.

Пашка недовірливо і якимось навіть злякано глянув на старого. Ніколи в житті його ще ніхто не запрошував у гості. Може, старий глузує, насміятися хоче?.. Ні, очі його дивилися серйозно і щиро.

І Пашці раптом стало весело і тепло на душі. Він соромливо посміхнувся й притьмом вибіг з книгарні...

Пашка ніяк не міг дочекатися вечора. Він старанно начистив свої благоденські чоботята – вони аж сяяли від блиску. Зашив сурою ниткою дірку на рукаві. І довго відмивав піском у крижаній воді почорнілі зашкарублі руки...

А коли робота закінчилася і всі пішли, замкнув майстерню і, обережно ступаючи, щоб не забруднити чобіт, почимчикував до старого. Відчинив двері і нерішуче зупинився на порозі.

Самоненко був не один. Біля прилавка стояла висока, струнка і дуже красива дівчина в чорному платті. Побачивши Пашку, Самоненко якимось дивно презирнувся з дівчиною і щось швидко сховав під прилавок.

– А-а, це ти!.. Гм... Знаєш, синку, не пощастило нам з тобою. Зайнятий я зараз. Та й... іти мені треба. Отже, доведеться відкласти...

У Пашки на очі набігли сльози – так боляче і прикро стало йому. Даремно він радів і сподівався!

Самоненко, мабуть, помітив це.

– Іч, як негарно вийшло... Що ж нам придумати?.. Може, книжку тобі дати? Ти читати вмієш? Ну, от і чудово. Що ж тобі дати? – старий окинув поглядом полиці з книжками. – Ага, ось. Якраз для тебе. Тільки гляди не забрудни і не порви, книжки – це, брате, дуже цінна штука. Прочитаєш – принось. Тоді й чайку поп’ємо. Ну, бувай здоровий.

Пашка вийшов на вулицю і побрів через дорогу. На душі в нього було важко. Як не хотілося з світлої, затишної і теплої книгарні повертатися в сирий, темний підвал – в холодну, тужливу самотність. Що Пашці ця книжка! Хоча Пашка й уміє трохи читати (підмайстер Степан знічев’я навчив його грамоти), але ніколи не читав книжок і не хоче читати. Що в тих книжках? Брехня одна. Якось Степан розповідав одну книжку – про злидаря, що оженився на графині і сам став графом. Дурниця якась. Отак би й вийшла графиня за злидаря!

Пашка запалив свічку, поклав голову на руки і, втупившись у вогник, задумався. Хотілося плакати. Але Пашка не вмів плакати.

Книжка лежала на ослоні, біля свічника – невелика, тоненька, в сірій паперовій обкладинці. Пашка байдужим рухом підсунув її до себе і прочитав заголовок: "Антон Чехов. Ванька. Рассказ". Потім розгорнув першу сторінку і без всякої цікавості, по складах почав читати.

"Ванька Жуков, девятилетний мальчик, отданный три месяца тому назад в ученье к сапожнику Аляхину, в ночь под рождество не ложился спать... "

А коли Пашка раптом збагнув зміст прочитаних рядків, він оторопів: "Про шевця?"

І Пашка читав далі... Потріскувало тремтливое полум’я свічки, шелестіли сторінки і корчилились незвичні рівні ряди букв. І все дужче й дужче стукотіло Пашине серце. Таке близьке й знайоме Пашці було все те, про що він читав! І ввижалося йому, що отут, зовсім поруч, у темному

кутку майстерні, сидить той, хто розповідає Пашці про життя Ваньки Жукова, таке схоже на його, Пашине, життя. Мороз пробіг по спині у Пашки, і він боявся підвести голову, щоб раптом не побачити його, того дивного оповідача.

І, здається, вперше відчув і зрозумів Пашка, як нестерпно тяжко живеться йому, – гірше всіх на світі.

І навіть Ваньці, нещасному Ваньці Жукову, позаздрив він. У Ваньки був дідусь, рідний дідусь, якому можна було написати і відіслати листа – нехай навіть без адреси. Все-таки легше, хоч у думках є кому поскаржитися. А в Пашки – нікого, нікого на всьому білому світі... І Ванька хоч колись, а жив у селі з ріднею, і бували в нього щасливі дні, і гармошка навіть власна була, і на ялинці він бував, і з дідусем у ліс їздив... У ліс... Як, мабуть, хороше в лісі! Пташки співають, дерева шелестять, зайці по траві бігають... Ніколи не був Пашка в лісі. Одне лише знає і пам'ятає Пашка – брудні, запльовані тротуари, бруківку з кінськими кізяками, сирі, смердючі підвали і – ноги. Великі грубі ноги, що наступають на Пашку, який веде по вулицях і базарах Києва сліпу бабусю-старчиху. А потім майстерня і знову – ноги. І хазяїн Пашин – Іван Семенович – не кращий за Ваньчиного Аляхіна. А може, ще й гірший...

Полум'я свічки востаннє спалахнуло і поволі згасло.

* * *

Отак Пашка познайомився з старим Самоненком.

Тепер його часто можна було бачити в книгарні. У кутку, на низькому столику стоїть мідний самоварчик, і Самоненко з Пашкою п'ють чай і розмовляють. Через те, що Пашці розповідати нічого, він здебільшого мовчить і слухає. Коли говорити вже ні про що, вони читають. Правда, Пашка не стільки читає, скільки розглядає малюнки в книжках. Але це теж дуже цікаво. Щохвилини в Пашки крутиться на язиці питання: "А що

це? А це чому таке?" Але питати він соромиться і, переборюючи цікавість, мовчить. Лише зрідка, коли терпіти вже несила, тихо й боязко бурмоче:

– Ого, який вершник інтересний! І штуковина, диви ти, яка ловка позаду їде...

Старий відривається від книги і пояснює Пашці, що тут намальовано і про що взагалі написано в книзі. І кожного разу Пашка дивується – невже він читав усі ці книжки. Це здається йому неймовірним, і він дивиться на старого з захопленням.

Пашка вже знає, що Самоненка звать Тарас Іванович, що родом він з Одеси і колись був моряком. Він часто розповідає Пашці про далекі заморські країни, про відчайдушних одеських моряків і незвичайні пригоди, які траплялися з ним... Що це були за чудесні оповідання! Як хороше було сидіти на високому стільці біля прилавка, рядом з Тарасом Івановичем, і слухати... За вікном шаленіє зимова завірюха, виє і сипле снігом у заморожені шибки, а в книгарні тепло і затишно. І не хочеться звідси йти.

Схвильований оповіданнями Тараса Івановича, Пашка часом не витримує і починає скаржитися на свою долю: робота каторжна, спину не розігнеш; замовники прискіпаються; хазяїн лупцює нізащо... Тарас Іванович слухає і, глибоко зітхнувши, говорить:

– Ех, Пашко, Пашко. Бідолаха ти мій... гірка твоя доля. Та хіба ж тільки в тебе таке собаче життя. Скільки тих страждань на світі... І я от змалку горя зазнав. Як згадаю, то й тепер волосся дротом береться. Був я тоді таким малим вишкварком, як і ти. Юнгою служив на кораблі "Очаков". Здоровенний корабель, місто ціле... Помічником капітана був у нас один "морський вовк", німець Лапундер. Жорстокий і лютий – справжнісінький вовкулака. Страшенно знущався з матросів. Очі витрішкуваті, руки довгі, вузлуваті, а долоня, – як лопата. Згребе бувало за чуприну та як почне шмагати ліньком, у солоній морській воді

змоченим– очі на лоб вилазять. До мене той Лапундер чогось особливо "уважний" був – щодня лупцював. Місця живого не було на мені... А навкруги тільки море – безкрає, безлюдне. Ні втекти, ні порятунку шукати ніде... Здавалося, вода в морі солоніша – від сліз моїх. Одна лише людина на кораблі жаліла мене, матрос Іван Цибуленко. Все бувало заспокоює: "Не журись, Тарасе, якось-то воно буде", і часто снилося мені, що я помстився Лапундеру, визволився від ярма, і життя моє стало легким і радісним. Я прокидався, сповнений надії... І, знаєш, що трапилось? Одного разу, під час купання у відкритому морі, Лапундер несподівано втонув. Ніхто не знав, як це сталося – чудовий був плавець... Тільки... З тих пір я всім серцем полюбив Івана Цибуленка. Справжній велетень був. І плавав, як риба – майже дві хвилини під водою пробути міг. Він мене і до книжок привчив. Дуже розумний був чоловік. Батька мені замінив. Завдяки йому я життя по-справжньому розуміти почав... І відтоді я вірю... – Тарас Іванович якось загадково посміхнувся. – Відтоді я вірю... в щасливі сни. Вірю в щастя. Треба обов'язково вірити в щастя. І... домагатися його.

* * *

... Прийшла весна. Якось, сидючи в майстерні, Пашка побачив крізь вікно на мокрому тротуарі маленьку білу квітку підсніжника, зім'яту, розтоптану, але живу.

І невідомо чому, Пашине серце завмерло від передчуття чогось радісного і хорошого. Чи було це зрадливе непевне почуття, яке завжди виникає весною, чи, може, це Тарас Іванович вселив Пашці надію – хто знає! Але тепер кожного дня Пашка чогось чекав.

Все буйніше розквітала весна. Вздовж панелів дзюрчали каламутні струмки, несучи кудись недокурки, різноколірну шкаралупу великодніх яєць і сліпучих сонячних зайчиків. Все частіше можна було бачити на тротуарі квіти, загублені перехожими. І гострі пахощі свіжої зелені вривалися навіть у сирий і задушливий підвал майстерні.

Якось увечері Тарас Іванович сказав Пашці:

– Завтра неділя, і ти вільний, так? Хочеш поїдемо на Дніпро, на рибалку?

Від несподіваної радості у Пашки перехопило подих, і він не зміг нічого відповісти. Ну, звичайно, він хоче, страшенно хоче! Хіба ти не бачиш, Тарасе Івановичу, як горять у Пашки очі і тремтять губи!

...Тарас Іванович і Пашка довго йшли зеленими, весняними київськими вулицями. Пашка весь час лякливо оглядався і хапав Тараса Івановича за руку. Він боявся, що зустріне хазяїна і той поверне його назад.

Адже хазяїн заборонив йому залишати майстерню. Але хазяїна вони так і не зустріли.

На Дніпрі Тарас Іванович взяв у знайомого бакенщика човен.

Пашка хотів стрибнути в човен так спритно, як Тарас Іванович, але в нього підкосилися ноги, і він мало не звалився за борт. Від сорому Пашка почервонів, мов рак, але старий зробив вигляд, ніби нічого не помітив. Він знав, що Пашка вперше в житті сідає в човен...

Тарас Іванович гріб, а Пашка сидів на кормі і дивився на весла, на воду, на далекі береги, що повільно пропливали мимо. Потім, схиливши голову, довго дивився, як, відбиваючись від води, виграє на чорному просмоленому борту тонке сонячне павутиння.

Тарас Іванович гріб легко, без будь-якої напруги, сильними плавними рухами. Комір його української вишиваної сорочки розстебнувся, і оголилися широкі могутні груди, вкриті сивим волоссям, з-під якого вимальовувалась фіолетова татуїровка – великий парусний корабель, що ніби плыв у білій піні хвиль.

Пашка опустил руку в воду. Вода була тепла і приємно лоскотала. Він зачерпнув її долонею, плеснув собі в обличчя і тихенько засміявся. Від свіжого п'яного запаху річки паморочилося в голові. А з грудей линула якась дика пісня – та не було слів.

Київ лишився позаду. Навкруги була вода і порослі кущами верболозу піщані береги. І тільки десь там, за Цепним мостом, серед зелені, сліпучо виблискували на сонці золоті бані Печерської Лаври.

Вони звернули у затоку. Тут було дуже тихо, і тільки ледве чутно шелестіли, схилившись над водою, старі кудлаті верби. Тарас Іванович вибрав місце і пристав до берега.

Це був дивний, надзвичайний день!

Тарас Іванович у крислатому брилі і з вудочкою в руках сидів на березі, стежачи за поплавком. Пашка збирав черепашки, копав черв'яків, ходив по хмиз... Подовгу бродив він вздовж берега по коліна в воді, обережно переставляючи ноги, щоб не наполохати рибу. Лежав на піску, підставляючи сонцю свої худі плечі. Або, схилившись до води, дивився, як мелькають серед водоростів проворні зграї мальків. А потім вони розпалили вогнище і варили юшку в старому, почорнілому від сажі казанку...

Було так хороше, що в Пашки іноді навіть виникала думка: "А що коли все це сон і зараз він прокинеться, і не буде ні річки, ні сонця, ні Тараса Івановича – а буде тільки темна брудна стіна майстерні..."

* * *

Минали дні. І дедалі більше міцніла дружба Пашки з Тарасом Івановичем. Все нерозтрачене почуття любові, що недоторканим лежало в глибинах Пащиної душі, він віддавав тепер цьому дивному старому

книголюбові. Це була перша в житті Пашки людина, яку він полюбив. А Тарас Іванович і гадки не мав, як сильно прив'язався до нього Пашка.

Одне лише тривожило хлопця. Була в житті Тараса Івановича якась, невідома Пашці, таємниця. Пашка відчував це. Підозра виникла в нього ще тоді, взимку, коли він вперше прийшов до Тараса Івановича і побачив там дівчину в чорному платті, а Тарас Іванович щось швидко сховав під прилавок.

І з кожним днем Пашка все більше й більше переконувався, що Тарас Іванович щось приховує від нього. В книгарню часто приходили одні й ті самі люди.

Тарас Іванович ішов з ними в задню кімнатку і про щось розмовляв. Говорили напівголосно, стиха. А коли з'являвся Пашка, розмова припинялася.

Найчастіше приходила Варя (так звали дівчину в чорному платті). Вона приносила якісь пакунки, і Тарас Іванович ховав їх під прилавок, а потім віддавав незнайомим покупцям.

Мабуть, Варя була давно знайома з Тарасом Івановичем. Він завжди привітно зустрічав її і радів, коли вона приходила. А якось, зовсім випадково, Пашка почув, як Тарас Іванович сказав Варі:

– Ти ж гляди, Варенько, бережи себе. Марно не ризкуй...

Пашка дуже здивувався: Тарас Іванович говорив Варі, ти"! А коли в крамниці хто-небудь був, він завжди називав її на "ви". Це теж було дуже дивно і підозріло. І про який ризик говорив Тарас Іванович?

Пашка нічого не міг зрозуміти і марно ламав голову. Хто ці люди? Про що потай говорить з ними Тарас Іванович? Чому вони ховаються?..

Багато разів Пашка хотів прямо спитати Тараса Івановича про все, та ніяк не міг наважитися. А що як Тарас Іванович розсердиться? Він, напевно, не хоче, щоб Пашка знав. Коли б хотів, то сам давно сказав би. Авжеж.

І Пашка мовчав. Мовчав і мучився від невідомості.

Але одного разу...

Хазяїн послав Пашку на Поділ за цвяхами. Пашка довго йшов кривими і вузькими подільськими вуличками. Та раптом біля невеликого одноповерхового будиночка він побачив юрбу людей. Люди стояли купками і про щось збуджено говорили. Щось трапилось. Зацікавлений Пашка підійшов ближче. Довготелесий дядько з червоним носом і п'яними веселими очима (мабуть, прикажчик), говорив, лаючись після кожного слова:

– Підпільну друкарню накрили, трясця його матері. П'ятсот революціонерів взяли. Листівки друкували. Проти царя, трясця його матері...

І було незрозуміло, кого він лає – чи то революціонерів, чи то царя.

– Ведуть! – зойкнула якась молодиця. Юрба розступилася. З воріт вийшли жандарми з оголеними шаблями. Вони вели чотирьох чоловіків і одну жінку. Пашка глянув і мало не скрикнув. Це була – Варя.

Вона побачила в юрбі Пашку, пізнала його і на якусь мить зупинилася. Очі її спалахнули радісними вогниками. Вона так глянула на Пашку, ніби хотіла щось сказати дуже важливе – і саме йому. Та тільки кліпнула віями, схилила голову і пройшла.

Пашка похолов. Зникли за рогом жандарми з арештованими, помалу розійшлася юрба, а Пашка, мов прикипів до землі – не міг зрушити з місця. Серце в грудях шалено билось.

Він раптом все зрозумів.

Так от яка таємниця у Тараса Івановича! Тарас Іванович – революціонер! Бореться проти царя! Це була така несподівана новина, що Пашка ніяк не міг отямитися. Він давно чув про революціонерів, але ніколи не бачив їх, і вони здавалися йому якимись казковими, незвичайними істотами, і він мало вірив у них... І раптом виявляється, що найрідніша для Пашки людина, Тарас Іванович– революціонер!

Пашка схаменувся. Чого він стоїть? Адже Варя так виразно подивилася на нього, вона хотіла щось сказати... Напевне – щоб він передав щось Тарасові Івановичу, попередив про щось... Авжеж... Мерщій! Не можна гаяти ні хвилини!

Не чуючи ніг під собою, Пашка щодуху помчав назад...

Тарас Іванович, привітно посміхаючись, розмовляв з покупцем, якимось поважним паном у смушевій шапці.

Пашка зупинився біля дверей і, ледве переводячи подих, мовчки дивився на нього.

Тарас Іванович побачив Пашку, і враз посмішка зникла з його обличчя. У Пашки був такий збентежений і розгублений вигляд, що старий, мабуть, одразу відчув недобре.

– Зайди, Пашо, – він хитнув головою в бік дверей, що вели до задньої кімнати. – Я зараз звільнюсь.

Пашка пройшов до кімнатки і, знесилений, опустився на ящик з книгами. Від швидкого бігу серце вискакувало з грудей.

Через кілька хвилин в кімнату зайшов Тарас Іванович.

– Що трапилось?

– Варю... жандарми... забрали... – запинаючись, промовив Пашка. – Підпільну друкарню... накрили.

– Що?! Що ти говориш? Звідки ти взяв?

– Сам бачив... На Юрківській, на Подолі...

– Так! – Тарас Іванович насупив брови і міцно стиснув зуби. – Так! – повторив він ще раз. – Добре, Пашо, що сказав. Тільки... нікому більше про це не говори. І – забудь про це. Ти Варі не знаєш і не бачив її в мене. Зрозумів?... А тепер іди додому, іди, синку...

...Того вечора Пашка довго не міг заснути. Думки стрибали і плутались у Пашиній голові. Тарас Іванович – революціонер. Це ясно! Але чому він крився від Пашки? Невже він не довіряє йому? Невже він боїться, що Пашка зрадить його? Як боляче навіть думати про це! Ех, Тарасе Івановичу, Тарасе Івановичу! Якби ти знав, що Пашка для тебе готовий на все, навіть на смерть! Пашка теж проти царя, як і ти! Повір! Пашка теж хоче боротися! Він теж хоче стати революціонером. Чуєш?

...Пашка прокинувся раптово, від стуку в вікно. Була ніч. Він не зразу збагнув, чого прокинувся. Потім почув стук і похолов від страху. Жандарми! Довідались, що він бував у Тараса Івановича, і прийшли за ним!..

Хтось стукотів у вікно негучно, але настійливо. Пашка підповз до вікна і глянув. За вікном, освітлений блідим місячним промінням, стояв

Тарас Іванович. Пашка кинувся до дверей і відчинив. Тарас Іванович був у чоботях, у брезентовому плащі з капюшоном. В руках тримав старий диктовий чемодан.

– Ти вибач, Пашо, що я тебе збудив... Замкни двері на защіпку...

Тарас Іванович поставив чемодан і сів. Взяв Пашку за плечі:

– Послухай, синку, я до тебе в одній дуже серйозній справі. Ти тепер все знаєш... І... Мабуть, тільки ти один зараз можеш мені допомогти... Я їду в Пітер. Мені треба провезти туди дуже важливий документ. В дорозі тепер часто обшукують. Треба сховати документ так, щоб – не знайшли. Ми довго думали й вирішили сховати документ в каблучці чобота. Але в нас немає знайомого шевця, якому можна було б довірити цю справу... Крім... тебе. Зможеш?

Якась незрозуміла несвідома радість теплом розлилася в Пащиних грудях. Йому так багато хотілося сказати Тарасу Івановичу, але він сказав лише одне слово:

– Гаразд.

Подумав трохи і спитав:

– А не промокне?

– В гумовому чохлі буде, – Тарас Іванович, кречучи, вже стягав чобіт.

Пашка запалив свічку і, діловито нахмуривши брови, почав оглядати його. Чобіт був з свинячої шкіри, сильно поношений, з латками в кількох місцях. Пашка протягло сказав "м-да" і взявся до роботи.

Тарас Іванович сидів навпроти і не зводив з нього очей. Мабуть, ніколи в житті Пашка не працював так старанно і з такою любов'ю. Каблук був уже зовсім готовий, але Пашка все ще для чогось пристукував його молотком, чистив рашпилем і змочував водою рант. Нарешті він востаннє стукнув молотком, зняв чобіт з "лапи" і простягнув Тарасу Івановичу:

– Все, здається.

Тарас Іванович взяв чобіт і почав уважно оглядати "каблук з секретом".

– Ви приміряйте, – сказав Пашка, – може, тисне. Так я...

Він не встиг договорити – Тарас Іванович нагнувся і міцно поцілував його:

– Спасибі, синку, велике спасибі... Я й не знав, що ти такий... майстер. Справжній майстер-чоботар.

У Пашки залоскотало в горлі, і очі налилися слізьми. І він раптом жалібно, зовсім по-сирітському, спитав:

– А ви дуже надовго... їдете?

Тарас Іванович пригорнув його до себе, обняв:

– Не знаю, Пашо. Чесно кажу – не знаю. Може, скоро повернусь, а може, й надовго... Але до Нового року, мабуть, приїду. І разом зустрінемо Новий рік. Він обов'язково повинен принести щось хороше.

* * *

...Скільки разів потім згадував Пашка ці слова!

Тарас Іванович поїхав. І потягнулись дні за днями. Тужливі й одноманітні. Пашка дуже нудьгував. З нетерпінням чекав Нового року. Лічив дні. І днів лишалося все менше й менше.

Вже давно випав сніг. Дерева стояли білі і здавались прозорими, немов із скла. І все частіше по вулиці проїздили санки, на яких лежали великі волохаті ялинки. Їх тремтячі віти волочилися по снігу, гублячи темнозелені маленькі голки. І в морозному повітрі стояв незвичний лісовий запах хвої. Наближалось різдво. А Тараса Івановича все не було.

Повз вікна майстерні, як завжди, мелькали безкінечні ноги перехожих, і тепер, дивлячись на них, Пашка кожного разу з сумом думав: по яких шляхах ступають зараз старі латані чоботи Тараса Івановича?

І ось настав новорічний вечір. Хазяїн Іван Семенович, п'яний вже з самого ранку, дав Пашці на прощання пару добрих стусанів і, підтримуваний з двох боків підмайстрами, пішов додому.

Пашка вмовився на своєму звичайному місці на підвіконні і став дивитися на вулицю. Перехожі були особливо святково збуджені і всі кудись поспішали. Часто нетвердою ногою проходили п'яні – з червоними веселими обличчями. У вікнах запалювалося світло, подекуди за морозними шибками сяяли різнобарвні вогні ялинок. Десь нагорі, над Пашкою, вже чулася музика і дрібний тупіт ніг – там танцювали...

У двері майстерні хтось постукав. Пашка відчинив і здивовано закліпав очима. На порозі стояв незнайомий юнак у сірій шинелі. Пашка вмить згадав, що бачив його колись у Тараса Івановича.

– Паша?.. Здрастуй... Це тобі – від Тараса Івановича. Посилка і лист, – юнак простягнув йому великий, перев'язаний мотузком пакунок і голубий конверт.

Пашка так розгубився, що не міг вимовити ні слова.

Юнак посміхнувся:

– Ну, прощай! Я побіжу. Поспішаю.

І пішов. Пашка навіть не встиг сказати йому спасибі. Тремтячими руками він розірвав конверт.

"Любий Пашо!

Вибач, що так трапилось. Не зможу я приїхати до Нового року. Дуже серйозною справою зайнятий. Ти ж знаєш. Тому затримаюсь. Але ти не сумуй. Новий рік обов'язково принесе тобі щастя. Я в це вірю. Він повинен бути щасливим, цей Новий рік. І він буде по-справжньому новим.

Мої товариші передають тобі великий привіт. Вони просто дивуються, як ти ловко працюєш. Я, мабуть, скоро приїду. І знаєш, якщо ти не проти, я заберу тебе з майстерні і будемо жити разом. Хочеш?

А поки що передаю тобі невеликий новорічний гостинець.

Цілую тебе міцно.

Тарас Іванович".

В посилці були яблука, цукерки і печиво.

Пашка читав і знову перечитував лист Тараса Івановича. І щоразу завмирав від радісного хвилювання...

Поволі вулиця опустіла, стало тихо. Навіть танці нагорі припинилися.

Пройшов городовий. Немов сира капуста на зубах, хрумтів сніг під його величезними чоботями. І кінець шаблі, що волочився по тротуару, залишав на снігу нерівний глибокий слід.

І знову стало тихо.

Хитався од вітру ліхтар на стовпі, і по вулиці металась криві чудернацькі тіні. Іноді смуга світла падала на вивіску Тараса Івановича, і тоді сріблистими од паморозі буквами світилися слова: "Книгарня Т.І.Самоненка"...

Довго сидів Пашка на холодному підвіконні, закутавшись у драну кожушину, і, не відчуючи холоду, думав про те світле, радісне життя, яке обіцяв йому Тарас Іванович і в яке він зараз так твердо вірив, немов бачив його наяву...

Наступила північ. І вже крізь сон Пашка почув, як на Софії лунко ударив дзвін, потім задеренчали маленькі дзвоники і, зганяючи з дахів сонних померзлих горобців, полинув над Києвом урочистий новорічний передзвін.

Прийшов 1917 рік.

ДОЧКА АРСЕНАЛЬЦЯ

Клуб на Собачій стежці

Великі блакитні очі, глибокі й чисті, як ранкове небо напровесні... Кирпатий облуплений носик, вкритий сонячним ластовинням. Вигоріле біляве волосся, заплетене в дві маленькі кумедні кіски, замість стрічок позав'язувані білими ганчірочками. І кругловиде, завжди усміхнене, лукаве личко...

Це Оленка.

– Оленко-о-о! Гайда з нами в клуб на Собачку чай пи-ити!..

Вона схоплюється з місця і, ламаючи гілля кущів, прожогом мчить в яр, звідки чути крик. Там чекають її товариші – гомінка босонога зграя арсенальських дітлахів...

В клубі пахне йодом, якимись ліками і взагалі – лікарнею. Ще зовсім недавно це був жіночий медичний інститут. Тепер тут міститься Печерський клуб більшовиків.

– А... прийшли вже, архаровці! Ну, сідайте! Тільки глядіть мені – чай не розливати і руки об скатерку не витирати. А то вуха намну! – тітка Оля говорить сердито, але діти її не бояться. Вони знають, що вона добра і тільки вдає з себе сувору– "для порядку".

Тітка Оля – "голова самоварної комісії". Так називається в клубі спеціальна комісія, що варить чай та роздає хліб. Адже в Києві – голод...

Діти тісно, одне біля одного, сідають круг довгого столу й схиляють голови над великими чашками. Чути лише, як вони ретельно дмухають на чай, що обпікає губи, і голосно сьорбають. Незабаром чашки вже порожні і на тарілках нема ні крихти хліба. Діти повагом підводяться і статечно крокують до виходу. Тільки Оленка лишається за столом. Вона не йде. Чекає батька.

Скоро на "Арсеналі" закінчиться зміна, і він прийде сюди. Вона щоразу чекає його тут. І вони разом ідуть додому.

Крім тата, у Оленки немає нікого. Мати померла давно – Оленка її майже не пам'ятає. Старший брат Андрій рік тому загинув на війні. І залишились вони вдвох із татком. Оленка дуже любить свого тата. Тому що він добрий, хороший, кращий за всіх на світі. І тому що він тепер для неї і тато і мама. Він латає Оленчині платтячка, заплітає їй коси і співає колискових пісень. Він вміє прати, шити і навіть пекти пиріжки з маком. Просто дивно, що його великі зашкарублі руки вміють так спритно все це робити... Оленка дуже дружить із своїм татком і тому чекає його завжди з таким нетерпінням.

Потроху клуб заповнюється людьми в брудних замащених піджаках і в чорних лискучих кепках. Це прийшли нарешті робітники-арсенальці. Зараз з'явиться і Оленчин батько. Ось він – високий, широкоплечий, сутулий. Про щось палко розмовляє з незнайомим чоловіком у кожанці.

– Обов'язково треба виступати! Пітерські робітники молодці! І ми теж повинні... обов'язково... – чує Оленка його хрипкий голос.

І тільки тут вона помічає, що всі арсенальці якісь збуджені, схвильовані. І тато, який завжди, як тільки входив, зразу ж шукав очима Оленку, тепер зовсім не звернув на неї уваги. Пройшов в дальній кінець кімнати, продовжуючи розмовляти з тим, у кожанці.

"Мабуть, він просто не помітив мене", вирішила Оленка. Вона підійшла до тата і торкнула його за рукав. Тато обернувся.

– Оленко! Йди, дочко, іди додому. Я потім прийду. Я зайнятий. Йди.

Оленка хотіла сказати, що вона почекає його тут, але батько одвернувся від неї і вже знов говорив щось незнайомцеві.

Оленка постояла трохи, потім тихешько пішла до дверей. їй стало раптом тривожно і сумно. Щось трапилось! Щось трапилось важливе, незвичайне і може навіть жахливе! Батько ніколи раніше не відправляв її додому саму.

Як це все почалось

Дивний, незрозумілий і неспокійний тепер час.

Зараз осінь, і столітні клени в Марийському парку горять вогнем і ронять на алеї жовте, оранжеве і червоне листя...

А почалось це все ще наприкінці зими, в перших числах березня, коли клени в парку стояли голі, чорні, навіть бруньок на них ще не було. Лише вітер з-за Дніпра часом доносив свіжий запах близької весни.

І от, в один з таких, вже не зимових, але ще не весняних днів, весь Київ раптом завирував і захвилювався. По вулицях юрбами ходили люди, щось кричали і вітали один одного. Вони подовгу стояли біля афішних тумб і вголос читали якісь дивні слова: "Мы, Николай второй, сочли за благо отречься от престола Государства Российского".

Оленчин тато прибіг з заводу, схопив Оленку на руки, підкинув високо-високо, так, що у Оленки перехопило подих, і радісно вигукнув:

– Донечко! Царя скинули! Революція! Нове життя починається! Розумієш? Ех, мала, нічого ти не розумієш!

Але він даремно говорив, що Оленка нічого не розуміє. Оленка добре знала, що цар поганий, жорстокий і злий. Це він винен, що померла мати, що загинув на війні брат Андрій і що Оленці нічого їсти... Батько сам не раз говорив про це. Ні, Оленка все розуміла.

І вона дуже зраділа, що царя скинули...

Але минуло кілька днів.

І Оленка перестала що-небудь розуміти.

В цей день знову на вулицях була сила-силенна людей. По Києву з музикою і барабанами йшли війська. Обличчя у солдатів були змучені, стомлені і невеселі. Їх знову посиляли на фронт вмирати під кулями. І їм було, мабуть, сумно. На тротуарах стояли панки і панянки з червоними бантами на грудях. Вони весь час кричали "ура" і махали руками. Солдати одвертались від них.

Якийсь товстий бундючний генерал в білих рукавичках і теж з червоним бантом на грудях громовим голосом вигукнув:

– Яка радість! Воістину єднання армії і народу!

Разом з військами Оленка дійшла до Купецького саду.

І тут, в Купецькому саду, вона побачила Сашка Бібікова, п'ятнадцятирічного пихатого здорованя, який жив по сусідству – в великому будинку на Олександрійській вулиці. Сашко Бібіков був буржуйський син і вчився на Солом'янці в кадетському корпусі. Всі арсенальські дітлахи його ненавиділи і боялись. Він випробовував на них свій "військовий талант". Разом із своїми друзями-кадетами влаштовував облави на малих арсенальців і нещадно їх лупцював.

Сашко стояв на лавці, розмахував кашкетом, до якого була причеплена яскравочервона шовкова троянда, і читав вірші:

Пройти по улицам нам трудно,–

Людской мы видим океан!

На Думской площади так чудно

Гремят восторги киевлян.

Пришла весенняя погода,

Пришла весенняя пора,

Освобожденного народа

Гремит чудесное "ура".

Коли Сашко закінчив, гімназистки і кадети, що стояли навколо, пронизливо закричали "ура" і почали кидати в повітря кашкети, капелюшки і хусточки. Сашко Бібіков теж підкинув у повітря свого кашкета з червоною трояндою, але він відлетів убік і впав до ніг Оленки, в брудний талий сніг.

Сашко зіскочив з лавки і нагнувся за кашкетом. Оленка розгубилася і не встигла одійти. Сашко випростався– люто глянув на неї. Потім боляче штовхнув її коліном у спину і вигукнув:

– Ану, шмарката, геть звідси! Не крутись під ногами! Не заважай нам революцію робить!

І, струсивши грязюку з кашкета просто Оленці в обличчя, пішов по алеї...

... Ні, Оленка перестала розуміти, що робиться навколо. Чому не починається нове життя, про яке говорив тато? Чому разом з царем не скинули Сашка Бібікова? Чому багаті продовжують веселитися, радіти і ображати бідних? Невже революція зроблена для багатих? Ні, тут щось не так!..

Батько приходив з роботи похмурий, мовчазний. Він уже більше не підкидав Оленку на руках і не говорив про нове життя. Одного разу вона чула, як він сказав якомусь робітникові, що хтось обдурив народ і що далі так продовжуватися не може. І Оленка зрозуміла нарешті, що революція була несправжня і що повинно щось трапитись.

Пролетіла весна, минуло літо і наступила осінь, неспокійна і тривожна.

Оленчин тато

Але чому все-таки тато відправив її саму додому? Що трапилось? Що робить він зараз там, у клубі на Собачій стежці? Минуло вже довгих три години, а його все ще немає.

Оленка сидить на порозі хатинки і терпляче жде. В холодному осінньому небі спалахнули зірки – кліпають своїми сріблястими віями, немов підморгують Оленці і посміхаються. А Оленці сумно. Їй завжди сумно, коли довго немає тата. Маленька хатинка, де – вони живуть удвох з татом, стоїть на краю глибокого яру, по той бік якого розкинувся великий, схожий на фортецю, завод "Арсенал". Оленчин тато працює на цьому заводі вже понад п'ятнадцять років.

Все навколо, таке знайоме і звичне, чогось здається сьогодні чужим, непривітним – і високі мури заводу, і яр, і кущі...

Незабаром зовсім стемніло. Відчинені двері хатини зяяли величезною чорною діркою. Було страшно туди дивитись. А навкруги тихо-тихо. І Оленка раптом подумала, що тато вже зовсім не прийде. У неї від страху затремтіли коліна. Але якраз в цю мить почулися кроки, і батьків голос покликав:

– Оленко!

– Татусю! – Оленка кинулась йому назустріч...

Тато підхопив її на руки:

– Ну, ну, чого ти?

Оленка припала до його колючої щоки і схлипнула:

– Чого ти так довго?

– Ех, Оленко, ех, донечко моя, тут такі діла!.. Такі діла починаються!..

Оленка відчувала, як на батьковій шиї під рукою у неї швидко-швидко б'ється якась жилка. Тато був чимось схвильований і говорив задихаючись.

Він сів на поріг і посадовив Оленку собі на коліна.

– Знаєш, завтра... Ти тільки не бійся. Розумієш, у Петрограді революція! Справжня! Робітники прогнали всіх багатіїв, захопили владу. І ми, арсенальці, вирішили завтра... теж...

У Оленки від хвилювання завмерло серце, і вона рвучко обхопила тата руками.

– Та ти не бійся, дурненька, зі мною нічого не трапиться, – говорив він, гладячи її по голівці. – Мене куля не бере... А ось ти... тобі треба буде сховатися. В погребі. Я приготую там їжі на кілька днів, постіль теплу. Адже ти у мене зовсім доросла вже. Ти ж не будеш боятись, правда? Тільки я тебе дуже прошу – не виходь. Ми переможемо, і я повернусь... От побачиш...

– Добре, батьку.

Оленка більше нічого не сказала, тільки ще міцніше пригорнулася до тата, ніби вже прийшло це завтра, і він вже ішов...

Літак з червоним прапором

Це була неділя, 29 жовтня 1917 року. Оленчин тато з самісінького ранку пішов на завод.

У місті було так тихо, ніби воно вимерло. Вулиці були безлюдні, мов уночі. Тільки зрідка по них проїздили грузовики з озброєними солдатами – військовий патруль. Трамваї не ходили, магазини були замкнені. І навіть вікна будинків щільно прикриті віконницями. А в Марийському парку біля царського палацу безвусі юнкери зводили барикади і рили окопи.

Місто чекало.

"Піду до заводу. Може, тата побачу", вирішила Оленка.

Вона обережно почала спускатися в яр.

Ось Оленка вже крадеться вздовж високої, з вузькими бійницями, арсенальської стіни.

Раптом вона завмерла. По той бік вулиці з підвороття виглядав Сашко Бібіков. В руках він держав військовий бінокль і через цей бінокль пильно дивився на "Арсенал". За спиною у Сашка виднілось дуло карабіна.

Що йому тут треба? Що він виглядає? Від хвилювання у Оленки пересохло в роті. І раптом майнула думка – Сашко Бібіков хоче вбити тата. Оленці стало так страшно, що вона мало не закричала. А в цей час Сашко сховав бінокль і зник у підворотті.

Оленка клубком скотилася в яр і кинулась додому. Кілька хвилин вона лежала в кущах, неподалік від хатинки і не могла отямитись. Потім помалу почала заспокоюватись...

Який це довгий, безкінечно довгий тривожний нень!

Як важко чекати в цій напруженій зловісній тиші!

Якщо вже має статися, то хай уже скоріше станеться!

І ось, нарешті, о п'ятій годині вечора в небі почулося дивне дзвінке гудіння. Немов десь зовсім близько, за кущами, літав величезний джміль. І несподівано над "Арсеналом" з'явився літак – незграбний, великий схожий на велетенську бабку. На літаку маяв яскравий червоний прапор.

Літак зробив коло над Печерськом і полетів на захід, кудись у бік Поста-Волинського.

І зразу ж, немов каміння по залізній покрівлі –залунали постріли.

В Марійському парку засвистіли кулі, і жовте листя густо, наче сніг, посипалося з кленів.

Оленка кинулась у погріб і зачинила ляду.

В погребі

– Тра-та-та-та-та! Бух! Бух! Дз-з-з! Гух!

Щоразу, коли ці різкі незвичайні звуки долинають у погріб, Оленка здригається і лякливо втягує голову в плечі.

В погребі темно, – так темно, що, здається Оленка осліпла і вже ніколи не побачить ясного неба, зелені дерев, обличчя людей – барвистого, сонячного світу дня...

Пахне цвіллю, трухлявиною, сирою землею. Важко дихати цим задушливим затхлим повітрям.

Зверху просочилася вода і хлюпає десь у кутку нерівномірними частими краплями: хлюп-хлюп-хлюп-хлюп!..

Щось слизьке, холодне, але живе плюхнулося Оленці на ногу. Оленка зойкнула і відсахнулася. Жаба! Захолонуло серце від огиди і жаху. За великою бочкою з-під огірків чути якесь дивне невиразне шарудіння;.. Згори обвалилася грудка землі, посипався пісок... Щось засичало – тоненько-тоненько і пронизливо... І здається, що весь погріб аж кишить страхітливими потворними істотами, які все ближче й ближче підповзають до Оленки, хочуть задушити її.

Як страшно, до нестями страшно в цьому темному холодному підземеллі! І, мов на гріх, пригадалися жахливі розповіді про мерців, про привидів, що бродять опівночі на старому цвинтарі, про страшні глибокі могили. І вже Оленці ввижається, що не в погребі вона, а в тісній домовині навік похована під землею. Ледве жива від невимовного жаху вона кидається до драбини, що веде нагору, але враз зупиняється. Ні, не можна! Тато просив не виходити. Хіба може вона не послухати свого тата! Ні, не можна!..

... Оленка не знає, скільки минуло часу. Може день, може два, а може й більше. Вона засинала, прокидалась, їла і знову засинала.

Одного разу, прокинувшись, Оленка зважилася виглянути з погребя. Тільки виглянути! Вона з великим зусиллям підняла важку ляду і висунула голову.

По Олександрівській вулиці короткими перебіжками посувалися юнкери. Вони з розгону падали на бруківку і, приклавши гвинтівки до плеча, стріляли. Потім піднімалися і знову бігли вперед, до "Арсеналу". Та ось з "Арсеналу" загриміли постріли. Ткнувся обличчям в землю один юнкер, другий, інші повернулись і побігли назад...

Над Оленкою просвистіла куля. Оленка злякано сховала голову і захлопнула ляду.

Більше виглядати вона не наважувалась.

І знову потяглися безкінечні неспокійні години, сповнені хвилювання і страху. І, змучена тривожним чеканням, Оленка знову заснула.

Вона прокинулась від якогось дивного, підозрілого шарудіння. Хтось обережно відкривав ляду.

Вона закам'яніла від жаху.

– Оленко, – почувся шепіт.

– Тату!

– Т-сс! Не кричи!

– Тато! Татусю! Ти прийшов! Уже скінчилось? Так? – радісно і швидко-швидко зашепотіла Оленка.

В темряві вона не бачила тата, тільки відчувала, як його великі сильні руки обіймають її. Від тата пахло землею, прілим осіннім листям і їдким духом пороху.

– Ні, донечко, я ще не зовсім прийшов. Ми ще б'ємось. Просто зараз ніч і не стріляють. Так я плазом пробрався, щоб подивитись, як ти тут. І щоб заспокоїти тебе, що зі мною все гаразд. Щоб ти не боялась.

Оленка зітхнула.

– Я... не боюсь... Але... як це все-таки довго, тату.

Кулемет

Оленка знову сама. Тато давно вже на "Арсеналі". Він, напевне, стоїть зараз з гвинтівкою в руках біля бійниці і думає про Оленку. А Оленка думає про тата. І їй вже не страшно. Адже тато зовсім близько і з ним нічого не трапилось. От він щойно був тут, в погребі, і розмовляв з Оленкою, і Оленка лагідно терлася щокою об його колюче підборіддя.

Нагорі тихо, не стріляють. Оленка зовсім заспокоїлась. І раптом вона почула кроки – хтось пройшов подвір'ям і наступив ногою на ляду. Потім ще хтось пройшов, і над погребом проторохтіли колеса, немов проїхав візок. Почулись голоси. Оленка завмерла. Ляда причинялась нещільно, і до Оленки долинали слова:

– Сюди став. Якраз зручне місце! – наказав хрипкий густий бас.

– Слухаюсь, ваше благородіє! – відповів писклявий зривистий хлоп'ячий голос.

– Та піди в яр гілок наламай – замаскуватись треба. Хочеш з бунтарями воювати, так працюй!

– Так точно! Хи-хи! – противно захихикав писклявий.

Оленка здригнулася. Це був голос Сашка Бібікова.

Минуло хвилин десять. І несподівано над самою Оленчиною головою оглушливо застрочив кулемет.

– Та-та-та-та-та... – ніби по ляді хтось застукотів величезним молотком. У Оленки душа в п'яти сховалася, так страшно стало. І страшніше всього – думка: адже це по "Арсеналу" стріляють. Там тато, його можуть убити!

Кулемет построчив трохи і перестав.

– Даремно стріляєм! – сказав бас. – Все одно темрява така – ні якого дідька не видно! Почекаєм до ранку. Скоро світатиме.

З цього боку більше не стріляли. Стрілянину було чути тільки по той бік "Арсеналу", там, де була школа прапорщиків. Двічі гухнула гармата, і, нарешті, й там замовкло.

– Ох-хо-хо! – шумно позіхнув бас. – Ти, Бібіков, залишайся, а я піду в цю халупу, здрімну. Чого вдвох сидіти... Та й дощ знову починається.

Було чути, як він важко захлюпав по калюжах і хряпнув дверима хатини.

Сашко посидів трохи, потім незадоволено пробурмотів:

– А я що – мокнути повинен? Чого біля кулемета стовбичити? Вкрадуть його чи що?

Почулися швидкі кроки, і знову хряпнули двері, тільки тепер уже двері сарайчика, що стояв у глибині двору.

Стало зовсім тихо. Тільки шелестів і хлюпав дощ.

Якась невідома сила штовхала Оленку нагору. Вона обережно вилізла з погребя, і зразу холодні краплі дощу закололи її в обличчя. Та вона не звертала на це уваги.

Небо починало сіріти. Темні контури дерев уже чітко вимальовувались в сутінках.

За кілька кроків від погребя, біля самого яру, прикритий гілками, стояв кулемет. Його тупе коротке дуло було спрямоване на "Арсенал". Мине трохи часу, настане ранок, і цей кулемет почне стріляти по "Арсеналу".

А Оленчин тато сидить зараз там і зовсім не знає, що в його хатинці, де все життя прожили вони з Оленкою, розташувались вороги і що звідси йому загрожує смерть.

Шалено б'ється в грудях Оленчине серце. Що робити?

І раптом – блискавкою майнула думка. Внизу, в яру, протікав струмок; арсенальські дітлахи загатили його, і якраз під тим місцем, де стоїть зараз кулемет, утворилась глибока калабаня.

Не думаючи про небезпеку, Оленка кинулась до кулемета. Схопила руками мокрий холодний щиток і штовхнула. Але кулемет навіть не ворухнувся. Ні, не зрушити його з місця Оленці!

З хатинки почувся кашель. В Оленки від жаху підігнулися ноги.

Несподівано в пам'яті прозвучали слова батька: "Я просто прийшов заспокоїти тебе, щоб ти не боялась". І немов сильна таткова рука обняла її за плечі.

Забувши про страх, Оленка всім тілом навалилась на кулемет і почала розхитувати його. Їй пощастило – дощ розмив землю під

колесами кулемета. І ось колеса поворухнулись, і кулемет зрушив з місця. У Оленки від напруження попливли червоні кола перед очима. Кулемет поволі посунувся по схилу. Потім все швидше, швидше. Оленка не втрималась і впала. Кулемет покотився в яр, підскочив на якомусь пагорбку, перевернувся і з усього розгону шубовснув у калабаню.

Якраз в цей час з "Арсеналу" гримнув залп. Над Оленчиною головою засвистіли кулі. Вона схопилась і кинулась до погребу. І ледве встигла захлопнути ляду, як з хатинки почувся громовий бас:

– Бібіков! Бібіков!

– Слухаюсь, ваше благородіє! – донеслося з протилежного кінця двору, з сарайчика.

У подвір'ї затупали кроки.

– Кулемет! Де кулемет, чорт візьми?! – люто закричав бас.

– Н-не знаю! – злякано запищав Сашко Бібіков. – Б-був... Тільки що б-був...

– Де?! Уб'ю, уб'ю, негіднику!

– Ой, ой!..

... Оленка закрила обличчя руками і завмерла.

Зараз озвірілі вороги увірвуться в погріб і тоді...

Ранок

Але несподівано крики надворі припинилися. Постріли чулися все голосніше і ближче. Тріщали кулемети, рвались гранати. Оленка почула над головою тупіт ніг. Постріли залунали вже зовсім близько, в дворі, і хтось гучно, хрипким голосом крикнув:

– Ура-а! Бий юнкерів!

Подвір'ям бігли арсенальці. Вони йшли в атаку на юнкерів. І вже десь вдалині затихали постріли.

Раптом ляда відчинилась, і на тлі світлого ранкового неба Оленка побачила обличчя тата. Дощу вже не було.

– Виходь, Оленко! Скінчилось! Весь Печерськ наш!

Він підхопив Оленку на руки. Оленка була вся мокра і брудна.

– Ух, яка ти бруднуля, – посміхнувся тато.

І тут Оленка не витримала і, припавши до батькового плеча, заплакала.

– Оленко! Та перестань, дурненька, – батько ласкаво пригорнув її до себе. – Адже все гаразд. Ну, не треба плакати. Посміхнись, дочко!.. Арсенальці ніколи не плачуть!

Оленка подивилась на тата і крізь сльози всміхнулася.

– Я піду, – батько скинув гвинтівку на плече. – Наші на Банковій штаб військового округу займають. Там останні недобитки юнкерів засіли... Я скоро...

Він побіг вниз, по стежці. А Оленка стояла на порозі хатинки і махала йому рукою.

З-за "Арсеналу" сходило сліпуче жовтнєве сонце і, розганяючи білий морок туману, золотило оранжові крони дерев, мокрі від дощу покрівлі, біляві Оленчині кіски... Як вільно дихалося цього свіжого осіннього ранку!

І раптом Оленка схаменулась. Вона ні слова не сказала татові ні про Сашка Бібікова, ні про кулемет, ні про те, що сталося тут вночі...

Ну й нехай! Адже найголовніше те, що це сталося. А сказати – сказати можна й потім. Або навіть – зовсім не говорити. Хіба це має тепер значення?..

СЕРГІЙКІВ ГАЛСТУК

Це сталося так несподівано... Вчора, напередодні прийому в піонери. Надвечір.

Сергійко зразу звернув увагу, що дядько Микола якийсь замислений і мовчазний. "Може, щось неприємне сталося", подумав Сергійко.

Та й сам Сергійко був схвилюваний: адже завтра – прийом у піонери... Навіть їсти не хотілося.

Після вечері дядько Микола пішов до своєї кімнати і довго не виходив. Чути було, як він висуває шухляду, шарудить папером.

Нарешті дядько Микола вийшов:

– На... Це – тобі...

І простяг Сергійкові піонерський галстук. Галстук був шовковий, яскравочервоний, але... не новий. Сергійко зразу помітив це. І здивовано звів очі на дядька. Той поклав йому руку на плече:

– Це, Сергійку, не простий галстук... Це... Я зараз все тобі розповім... Я тобі навмисне не розказував цього раніше... Я знав, що настане день. І хотів саме в цей день розказати...

Дядько Микола сів на диван і пригорнув до себе Сергійка.

– Ти знаєш, Сергійку, адже мені зовсім недавно було стільки років, скільки тобі. Здається – ніби вчора це було. Так усе пам'ятаю. І особливо добре пам'ятаю роки війни. Мабуть, тому, що це були дуже тяжкі і страшні роки. Їх просто не можна забути.

Твій дідусь і твій батько були на фронті. А я, тоді дев'ятирічний хлопчик, лишився з матір'ю в Києві. Так випадково трапилось. Не встигли виїхати, розумієш.

І фашисти зайняли Київ.

Коли я пригадую той час, мені чомусь завжди уявляється люта зимова негода: сніговиця, вітер виє і – холодно, страшенно холодно, зуб на зуб не попадає...

Місто – ніби вимерло. Люди боялися виходити на вулицю. Та й людей було дуже мало.

У нашому великому п'ятиповерховому будинку (ми жили тоді на околиці Києва, на Куренівці) лишилося всього чотири сім'ї. Решта квартир стояли з навстіж відчиненими дверима, розграбовані, порожні. В них із свистом гуляв вітер, ворухив розкидані на підлозі обривки старих газет і якихось паперів, дзвеніли розбиті шибки, і безупинно хлопали зірвані з петель вікна.

Це були страшні квартири. Здавалося, в них хтось ходить, невидимий і жахливий.

У мене завжди завмирало серце, коли я проходив повз ці квартири. А проходити доводилося щодня. Водопровід у нашому будинку не працював, – полопались труби. І я носив воду з сусіднього двору у великому синьому чайнику без кришки. ^

Одного разу я підіймався з повним чайником до нас на третій поверх.

На площадці другого поверху, якраз проти дверей однієї з порожніх квартир, я зупинився перепочити. Я на кожній площадці зупинявся: я швидко втомлювався, хоча ніколи не говорив цього мамі (бо вона б тоді сама носила воду, а їй і без того було важко). Відпочиваючи, я намагався не дивитися у розчинені двері. Мені було страшно. А цього разу... Раптом з глибини кімнат почулися лункі кроки. У мене перехопило дух. Я хотів був, кинувши чайник, бігти нагору, до себе, але не міг, ноги не слухалися, немов примерзли до мармурових плит площадки. ^

Несподівано у дверях з'явилася якась дивна, незграбна постать у куцому пальтечку з облізлим коміром, у хлоп'ячій шапці-ушанці і в старих драних ботах. З коротких рукавів стирчали тоненькі руки.

В півтемряві я не міг роздивитися обличчя, але відчував, що цей чудний хлопець пильно дивиться на мене.

Нарешті він зробив крок уперед і промовив тихим, тонким, дівчачим голосом:

– Миколо... ти що... воду... – і не знаючи, що далі сказати, замовк. Але цього було досить, щоб я одразу впізнав цю людину. Це був не хлопець, а дівчина. Катя Коршунова.

У мене відлягло від серця. І навіть зробилося радісно від цієї зустрічі.

Всі мої друзі виїхали на схід, і я думав, що, крім мене, в усьому будинку нікого з дітей не лишилося. Але, виявляється, я не один. Катя теж лишилась. Правда, вона була на два роки старша і на цілу голову вища за мене. Але все-таки це була Катя, з якою я до війни грав у піжмурки, у квача, в сніжки...

Вона була відчайдушна дівчинка.

Одного разу (мені, правда, завжди було трохи соромно згадувати про це!) вона заступилася за мене. Льонька Косий, здоровило-другорічник з сусіднього двору, причепився чогось до мене, повалив і почав товкти. Катя, побачивши це, кинулася до нього і так відлупцювала, що він дві години ревів.

Батько Катин був полковник-танкіст. Симпатичний такий, веселий. Пам'ятаю, якось перед війною, проїжджаючи через Київ з своїм підрозділом, він катав нас усіх на танку...

Він загинув на самому початку війни. Ми дізналися про це ще до приходу німців.

І майже водночас загинула Катина мама – від фашистської бомби. Катя лишилася одна, із старою хворою тіткою. Я чомусь був певен, що вони в останній момент встигли виїхати. Але, виходить, не встигли...

Катя нагнулася і взялася за ручку чайника.

– Давай поможу!.. Адже ти втомився...

Я почервонів і теж ухопився за ручку:

– Не треба. Я сам. Пусти! Він неважкий.

Але вона не захотіла відпускати. І ми понесли чайник удвох. Коли ми зупинилися біля наших дверей, я подивився на посинілі від холоду Катині руки і сказав:

– Заходь до нас. У нас тепло сьогодні. Ми сьогодні стілець спалили.

Катя криво посміхнулася, нічого не відповіла їй зайшла слідом за мною в кімнату. Мама не було вдома, вона пішла роздобувати їжу – міняти своє осіннє пальто на картоплю.

Катя роздяглась, зняла шапку – і... я здивовано закліпав очима. Я не впізнав її.

Раніше, до війни, у Каті були довгі чорні коси. У неї навіть звичка була – час од часу струшувати головою, закидаючи їх за спину.

Тепер цих кіс не було. Катя була пострижена під машинку. Волосся трохи відросло і стирчало смішним їжачком. Зовсім як у хлопця.

Помітивши моє здивування, Катя знову якось криво, невесело посміхнулася і сказала:

– Смішно?... Лиса? Нічого, відростуть... Я тифом хворіла перед самісіньким приходом німців. А коли тиф, завжди стрижуть, щоб не випадало...

"Так от чому вони не виїхали!" подумав я. І тільки зараз я помітив, що у Каті дуже поганий вигляд: худенька, щоки запали, бліда, аж світиться...

Але що найбільше вразило мене – це Катині очі: згаслі, втомлені, сумні-сумні – навіть страшно дивитися. І – вії: величезні, неприродно довгі, ніби приклеєні.

Я подумав – чому в Каті такі вії? Адже раніше були нормальні, як у всіх...

Несподівано Катя спитала:

– У тебе є чистий папір, зошит або що-небудь?

– А навіщо? Здається, є один, в клітку... Там тільки дві сторінки списані.

– Дай мені... Мені треба. Я думала, що знайду там, у четвертій квартирі... Але там немає...

Поки я шукав зошит, вона мовчала. Потім несподівано спитала півголосом:

– А ти знаєш, яке завтра число?

– Двадцять третє, по-моєму... А що? – я здивовано поглянув на Катю – для чого це вона питає?

– Забув? Еге? – тихо, майже пошепки спитала вона. – Адже завтра... День... Червоної Армії...

Я почервонів: я й справді забув про це. Знаєш, якось все тоді змішалось в голові, і всі дні були одноманітні– тяжкі, страшні, похмурі.

Катя зітхнула і якимсь дивним, дорослим голосом сказала:

– Це було батькове свято. Наче день народження. Ми з мамою завжди поздоровляли його в цей день... І гості були... Батько дуже любив цей день... А справжній свій день народження ніколи чомусь не святкував... Тільки оцей...

Запала напружена тиша.

Катя пильно подивилася на мене і спитала раптом:

– Ти... піонер?..

Я схилив голову і не відповів. Я не був піонером. Мене не встигли прийняти. Але мені стало якось дуже ніяково – ніби я винен у цьому.

– Ну... нічого. Це нічого... – сказала Катя.

Очі її, опушені довгими-довгими віями, глибокі і тьмяні, раптом спалахнули і загорілися таким яскравим іскристим вогнем, що я навіть здригнувся.

– Ти допоможеш мені? Ти не боїшся, Миколо?..

Я ще не знав, що вона хоче, але відчув якийсь невиразний страх.

Катя нахилилася до мене, оглянулася на всі боки, немов боялася, щоб хтось у кімнаті не почув її слів, і, затинаючись, прошепотіла:

– Давай... напишемо... листівки...

У мене затремтіли коліна. Я теж лякливо оглянувся на всі боки. І через силу, ледве чутно сказав:

– Ага!..

Катя одразу повеселішала. Вона навіть, за звичкою струснула головою забувши, що в неї немає кіс.

– Це буде здорово! От побачиш!.. Ну, давай зошит. Чорнило є?

За хвилину ми вже сиділи поряд за столом і думали. Нам ще ніколи не доводилось писати листівок. Ми думали довго і, нарешті, вирішили написати просто:

"Хай живе наша Червона Армія! Ми все одно переможемо!"

Дев'ятнадцять листівок написала Катя і шість я. Більше у нас не вистачило паперу. Катині листівки, звичайно, вийшли красивіші. А в мене почерк був поганенький, кульгавий і нерозбірливий. Але Катя похвалила мою роботу.

Мені чомусь особливо запам'яталася одна листівка, яку я писав. Сторінка була не повністю чиста. Вгорі – два рядки, кінець задачі з арифметики, яку я колись розв'язував. І під цими рядками стояла жирна п'ятірка, написана червоним олівцем, і підпис учительки.

Я спочатку хотів відірвати цю частину сторінки, але Катя не дала:

– Хай буде так. Так навіть краще. Ти нічого не розумієш...

Так і лишилась – листівка з п'ятіркою.

Наступного дня, у роковини Червоної Армії, ми з Катею "розповсюджували" наші листівки. Ми розтикали їх, де тільки могли: засовували під двері будинків, в яких жили німці; непомітно кидали в кузови вантажних машин; просто "губили" на тротуарі. А мою листівку з п'ятіркою Катя примудрилася покласти на сидіння легкової німецької автомашини, коли шофер зайшов у двір. Катя запевняла мене, що це, безперечно, машина якогось генерала.

Ох, Сергійку, як це було страшно! Здавалося, нас от-от схоплять і вб'ють. І разом з тим – гарно. Важко передати це почуття. Але я вперше відчув тоді повагу до себе і навіть гордість.

...Так я подружився з Катєю Коршуновою.

Катина тітка не вставала з ліжка вже два місяці: в неї були паралізовані ноги.

Катя старанно доглядала її. Вони дуже бідували. І Катя, дванадцятирічна дівчинка, обманюючи тітку, майже всю їжу віддавала їй.

Коли моя мати знала про це, вона почала потроху допомагати їм, але що вона могла зробити – ми самі голодували.

Пам'ятаєш, я сказав, що в Каті були дуже довгі, неприродно довгі вії. Так це – від голоду. Згодом, через багато років, я випадково довідався, що, виявляється, від сильного голоду чомусь виростають дуже довгі вії...

Весною Катина тітка померла. Катя залишилася зовсім одна... І Катя почала жити з нами, з мамою і зі мною. Вона стала моєю сестрою.

Стривай, я зовсім забув тобі сказати. Ще раніше я помітив якось, що у Каті з-за вирізу кофточки випадково визирнула червона шовкова смужка. І Катя відкрила мені свою таємницю. Під кофточкою, просто на тілі, вона носила піонерський галстук. Вона не знімала його ні вдень ні вночі... Я заздрив Каті. Як я шкодував, що не встиг стати піонером і не маю піонерського галстука! Він так був мені потрібен тоді!

Катя втішала мене: "Скоро прийдуть наші і зразу ж приймуть тебе в піонери".

Але наші ще не прийшли...

І ми з Катєю продовжували боротися проти фашистів. Може, це занадто гучне слово "боротися". Проте...

Одного разу ми шилом прокололи шину в німецькому автомобілі. Іншого разу вибили з рогатки вікно в квартирі фашистського офіцера. Потім якось перерізали ножицями провід...

І нарешті...

Це було восени 1943 року. Фашисти відступали. По шосе тяглися нескінченним потоком забризкані грязюкою машини, танки, гармати, що безнадійно і похмуро опустили свої жерла...

Вже чути було далекий наростаючий гул нашої артилерії – немов безугавний лункий гуркіт грому...

Ми з Катєю сиділи на горищі, припавши до розбитого слухового вікна. Звідси добре було видно далекий обрій з синьою вузькою смужкою лісу. Ми, не відриваючись, дивились туди і, затамувавши подих, прислухалися до розкотистого грому. І нам іноді навіть здавалося, що ми бачимо на обрії спалахи і димки. Це, звичайно, лише здавалося – ми ще нічого не могли бачити...

Раптом Катя цупко і боляче схопила мене за плече:

– Миколо, дивись! А що, якби... Ех, якби можна було... Дивись, он!..

Я подивився туди, куди вона вказувала. І за кілька будинків від нас побачив великий асфальтований двір, огорожений високим парканом. По всьому дворі були розкидані купи сіна, стояли залізні бочки з бензином і стосами лежали дерев'яні ящики. Це був якийсь німецький склад.

– Ех, якби ми могли... підпалити... – прошепотіла Катя, ще міцніше стискаючи моє плече.

Мене ці слова так злякали, що я деякий час не міг поворухнути язиком, щоб сказати що-небудь. Адже це вже була справжня диверсія, за це вже напевне вб'ють, як спіймають. Це не якісь там дитячі листівки або стрільба по вікнах з рогатки. Це вже серйозна партизанська справа.

Нарешті я через силу промовив:

– А... як?..

Катині очі горіли якимсь божевільним вогнем.

– Я знаю як! "Сопілкою". Мені дід колись розповідав, як вони до революції панів палили "сопілкою". Миколо, тільки для цього соняшничина потрібна. Розумієш? І пороху трошки або сірки від сірників...

... Того ж таки дня ми взялися за виготовлення "сопілки". Соняшничину дістати було неважко: за сусіднім подвір'ям, на пустирі, був город, і там їх стирчало безліч. Порох теж: позеленілі гвинтівкові патрони валялися всюди – це ж війна була.

Ми робили "сопілку" там же, на горищі. Це була проста і нехитра штука-"сопілка". Брався відрізок соняшничини завдовжки півметра або трохи більше. З одного і другого боку видовбували "сало" – серцевину-сантиметрів на п'ять. Потім у стрижні дротом пробивали дірку, канал, – щоб тяга була. З одного боку насипали порох, з другого – клали жарину. І той і другий кінець нещільно затуляли корками. "Сало" поступово починало тліти, а коли вогонь доходив до пороху, порох спалахував, і соняшничина загорялася.

Ми зробили дві пробні "сопілки". Вони діяли безвідмовно. "Сало" жевріло близько двадцяти хвилин. Цього було цілком досить, щоб встигнути втекти.

Нарешті ми зробили третю – "бойову"...

Надвечір ми вийшли з дому. Катя держала в руках "сопілку", ніби звичайнісіньку паличку. З "сопілки" курився ледве помітний синій димок, не більше, ніж від цигарки.

Ми підійшли до паркана з боку пустиря, на якому вранці брали соняшничини.

Тут ми заздалегідь намітили місце, де в паркані відставала дошка і можна було пролізти.

Катя відхилила дошку і раптом нахмурилася. По той бік паркана, майже зовсім закриваючи прохід, стояла велика залізна бочка. Між нею і парканом лишалася тільки вузька щілина, в яку навряд чи могла пролізти Катя. Вона все-таки спробувала, але нічого не вийшло.

Катя розгублено подивилась на мене.

Я був на два роки молодший і значно менший і худіший за неї, хоча вона теж була дуже худа.

Катя дивилася на мене і мовчала. Вона вагалася. Вона ставилася до мене, як до молодшого брата, і все найстрашніше завжди робила сама – і шину проколювала, і провід перерізувала... А тут...

Із "сопілки" курився тонкий тремтливий димок, нагадуючи про те, що з кожною секундою вогонь все ближче й ближче підбирається до пороху...

І я, несподівано для самого себе, сказав:

– Давай!..

Вона хотіла щось заперечити, але я вперто повторив:

– Давай!.. І мовчи!.. Я зараз!..

Я взяв у неї з рук "сопілку" й поліз. Я насили протиснувся крізь щілину і опинився по той бік паркана. Один, без Каті, на території німецького складу! У мене темніло в очах, і ноги були, як дерев'яні. Пригнувшись, ховаючись за бочками та ящиками, я підкрався до найближчої купи сіна, сунув у неї "сопілку" і кинувся назад... Протискуючись знову крізь щілину, я раптом застряв. В мене обірвалося серце, і я ледь не скрикнув – мені здалося, що я вже не зможу пролізти назад. Катя схопила мене за руку і щосили сіпнула. Я вискочив, і ми кинулись бігти.

Ми прожогом влетіли на горище і забилися в куток.

Ми лежали на підлозі, міцно притулившись одне до одного, і тремтіли, і цокотіли зубами, і чули, як швидко-швидко стукотять наші серця. Кілька хвилин пролежали так.

І от раптом відчули, що на темному горищі стало світліше, на чорних кроквах забігали жовті метушливі зайчики.

– Ой! Горить! Миколо! Горить! – зойкнула Катя і кинулась до слухового вікна. Я – за нею.

І справді, внизу, на асфальтованому дворі німецького складу ніби хтось розпалив величезне багаття. Палали дерев'яні ящики, сіно і бочки з бензином. В синє вечірнє небо високо злітали жовтогарячі пелехаті язика полум'я. І на тлі цього полум'я металися темні, маленькі і безпомічні тіні фашистів. Чулися відчайдушні крики й лайка...

– Миколо! Та... знаєш... Та, знаєш... – враз почув я схвилюваний шепіт Каті.

Вона розстебнула комір кофточки, швидким рухом зняла свій піонерський галстук, з яким ніколи не розлучалась, і не встиг я опам'ятатися, як вона вже пов'язала його мені на шию.

– Це тепер твій галстук, Миколо! Ти тепер піонер! Справжній! Розумієш... І все...

Я спантеличено подивився на неї і розгублено зашепотів:

– А ти... Як же ти?

– Нічого... Я вже давно. Я все одно піонерка!..

Я ніколи в житті не забуду цієї хвилини.

Ось так, Сергійку, я став піонером...

Дядько Микола замовк. Сергійко добре пам'ятає, що дядько Микола довго мовчав після цих слів. Обличчя його було задумливим, а очі раптом стали суворі й сумні-сумні...

– А через два дні, Сергійку, – нарешті сказав він, – а через два дні сталося нещастя. Це відбулося на моїх очах. Я бачив це так близько, як зараз бачу тебе...

Наші були під самим Києвом. Гармати били десь зовсім близько, аж дзвеніли вікна. Німецькі машини йшли по шосе вже в два ряди безперервним потоком, всі в один бік, на захід... Гітлерівці тікали...

... В той день я і Катя вийшли у двір і, сховавшись за кам'яною огорожею, дивилися на вулицю, проводжали очима сірі, заповилені і якісь пошарпані, жалюгідні машини, на яких сиділи такі ж пошарпані,

обідрані, побиті фашисти. Серце сповнювала радість – нарешті, нарешті вони тікають!..

Вулицею йшли танки з чорними хрестами на баштах. Вони йшли швидко, здіймаючи куряву, наповнюючи вулицю оглушливим гуркотом і брязкотом.

Раптом з підвороття сусіднього будинку вискочив маленький п'ятирічний хлопчик. Ми зразу впізнали його. Це був Славик Карпенко. Він часто до війни приходив з мамою гратися в наш двір.

Тиждень тому фашисти на очах у Славіка вбили його матір. І хлопчик збожеволів: щовечора він виходив на балкон і протягом кількох годин тоненьким пронизливим голосом, ні на хвилину не змовкаючи, кликав маму...

Славик вибіг на середину тротуару, зупинився і, щось вигукуючи, почав сваритися кулачком у бік німецьких танків.

Все, що трапилося потім, відбулося так блискавично, що я не встиг опам'ятатися. Один з фашистських танків, не знижуючи швидкості, звернув на тротуар і, ламаючи посаджені вздовж панелі молоденькі деревця, помчав просто на Славіка. Славик чомусь не став тікати. Він упав на асфальт і закрив голову руками... Ми завмерли.

І раптом... Катя рвонулася вперед і кинулася навперейми танкові.

Вона піднесла руки і несамовито закричала:

– Стій! Стій, проклятий!..

Але – танк не зупинився. І не звернув...

Я не пам'ятаю, що було потім – я знепритомнів...

Коли я прийшов до пам'яті, – я... у мене не було друга, найкращого друга в житті...

Ну... ну, от і все, що я хотів тобі розповісти, Сергійку...

Потім минули роки. Я став комсомольцем, а згодом вступив до Комуністичної партії. Але всі ці роки я свято зберігав Катин піонерський галстук – мій галстук!

А тепер підріс ти. І вступаєш у піонери. І я вирішив подарувати тобі цей галстук.

Я вірю, що ти носитимеш його з честю і ніколи не заплямуєш. Правда?!

"ЗЛОЧИН" ЖОРИ ГОРОБЕЙКА

Вітя Деркач приніс незвичайну новину: Жора Горобейко бавиться ляльками!

Якби це сказав не Вітя Деркач, ніхто б не повірив. Але ж Вітя ніколи в житті не брехав. Про це всі знали.

А діло було так. Учора Вітя пішов до Жори спитати, що задано з арифметики (Вітя два дні хворів). Підходить вже майже до самого Жориного будинку.

Ви ж знаєте, де живе Жора Горобейко – на тій старій кривій Митрофанівській вулиці, де самі лише маленькі одноповерхові будиночки, обгороджені дерев'яними парканами. Якась "дореволюційна" вулиця!

Так от, підходить Вітя до самого дому і раптом чує за парканом Жорин голос. Але не в Жориному, а в сусідньому дворі. Вітя вже хотів гукнути, покликати Жору, та передумав: вирішив спочатку подивитися, що він там робить. Зазирнув у шпарку між дошками і... Чесне слово, краще б він не заглядав! Те, що побачив Вітя, було неймовірним.

Жора сидів на землі, тримав у руках огидну кирпату ляльку з витрішкуватими голубими очима і одягав на неї білий фартух. "Зараз, Машо, готуватимеш обід. От-от прийдуть гості, а ще нічого немає. Ай-яй-яй, який скандал!"

Вітя на власні вуха чув, як Жора промовив ці слова. І у відповідь... залунав писклявий дівчачий сміх. Крім Жори, Вітя нікого не бачив – заважали кущі. Тому він точно не знає, скільки там було дівчисьок, одна чи багато, Але були, це факт!

Жора Горобейко, воротар футбольної команди третього "Б" класу, грався з дівчиськами в ляльки! Вітя не хотів вірити своїм очам. Та, на жаль, очі його не зраджували. Вітя хвилин десять стояв біля паркана і дивився. А потім... Ви ж розумієте, що Вітя не став відривати Жору від цього "захоплюючого" заняття. Він плюнув і пішов. Яка може бути арифметика, раз такі справи!

Хлопці похмуро мовчали. Оце так новина! Адже навіть дівчатка з їхнього класу вже давно не граються в ляльки.

І тут хлопці згадали, що Жора взагалі останнім часом повадився якось дивно. Після школи поспішав додому, часто пропускав тренування, а одного разу навіть не прийшов на матч... Тепер зрозуміло! Поспішав гратися з дівчиськами в ляльки. Проміняв футбол на ляльок. І хто б міг подумати! Ну, коли б це був, скажімо, якийсь мамин синок, тюхтій – тоді зрозуміло. А то ж справжній, нормальний хлопець. Кращий воротар в усій школі!..

– Якщо дізнається хтось із третього "А", ми пропали! – сказав Митя Шульга, на прізвисько Вареник.

– Це точно! – погодилися хлопці. – Якщо дізнається третій "А", буде скандал. По всій школі зразу піде плітка, що хлопці з третього "Б" граються ляльками і що їм не в футболу грати, а соску смоктати.

Третій "А" вічно суперничав з третім "Б". Він не міг погодитися з тим, що в третьому "Б" краща успішність, краща дисципліна, а найголовніше, краща футбольна команда, і від заздрості завжди розпускав про третій "Б" різні погані чутки.

І, звичайно, якщо хлопці дізнаються про випадок з Жорою, добра не жди.

– По-моєму, це з Жорчиного боку просто злочин, – з запалом сказав Вареник. – Зрештою, коли йому вже так закортіло погратися з цими дурними ляльками, замкнувся б собі десь у темній кімнаті, щоб ніхто не бачив, і грався б хоч і цілий день. А то – у дворі та ще з дівчиськами. Раз Вітька побачив, значить, міг побачити і Льонька Косий з третього "А". Він якраз на Митрофанівській живе... Пропоную оголосити Жорці бойкот!

– Ну й що? Що це дасть? – спокійно заперечив Вовка Вовченко, капітан команди і найавторитетніша людина в класі. – Бойкот – дурниця! Треба зробити так, щоб він просто кинув гратися в ці... ляльки.

– А як? – спитав Вареник. – Сказати йому – не грайся? А він скаже: пішли геть, я ніколи й не грався, це Вітька все вигдавав. Спробуй докажи!

– Дуже просто. Треба його спіймати на гарячому. Підстерегти й застукати. І висміяти так, щоб він на все життя забув це діло!

– Правильно! І сьогодні ж!.. – загукали хлопці.

Розмова відбулася на великій перерві у шкільному дворі.

Після уроків мало відбутися дуже відповідальне тренування футбольної команди. Через тиждень – фінальна зустріч з третім "А".

Коли пролунав останній дзвінок, Жора підійшов до Вовки Вовченка:

– Тренування буде?

– На жаль, ні. Відкладається з технічних причин, – і Вовка, примружившись, багатозначно глянув на Жору. Але Жора не звернув на його погляд жодної уваги. І навіть не спитав, що це за такі "технічні причини". Попрощався і побіг додому.

– До ляльок побіг! Ну, зажди, будуть тобі ляльки! – прошипів йому вслід Вареник.

... Стояв травень місяць. Сонце вже світило майже по-літньому, сліпуче і жарко. Одцвіла черемха, догоряли білі свічки каштанів. У садах, у сквериках та на бульварах розпустилися грона бузку, сповнюючи повітря неспокоїними п'янками пахощами. В Ботанічному саду – море зелені; без угаву шумить тут різноголосе птаство. Гарно!..

А на кривій "дореволюційній" Митрофанівській вулиці зовсім тихо. По ній майже не їздять, і між камінням бруківки пробивається трава, а де-не-де – навіть жовті кульбабки. Обабіч ростуть старі каштани. Їхні віти густо переплелися і роблять вулицю схожою на довгий зелений коридор. Маленькі старі будиночки потопають за дощаними парканами в тінистих садах.

Навіть не віриться, що у великому галасливому місті можуть бути такі вулиці – тихі та безлюдні.

Обережно крадучись вздовж парканів і перебігаючи від дерева до дерева, проходять хлопці Митрофанівською. І весь час підозріло озираються: чи не стежить за ними хто. Але на вулиці тихо й порожньо.

Нарешті Вітя Деркач зупинився і таємничим голосом промовив:

– Тут!

Хлопці скупчилися навколо нього. Відштовхуючи лобами один одного, вони припали до шпарини між дошками. Почувся збуджений шепіт: "Посунься!" "Не заважай!", "Не штовхайся, а то як дам!", "Ш-ша, чорти!"

Останні слова належали Вовці Вовченку. Хлопці одразу замовкли і причаїлися.

Спочатку вони нічого не бачили й не чули. Тільки шелест листя та миготіння перед очима осяяних сонячними зайчиками гілок бузку. Але ось десь ліворуч за кущами почувся голос дівчинки. Потім голос Жори. Проте, як не прислухалися хлопці, слів не можна було розібрати.

Штовхаючись і наступаючи один одному на ноги, вони рушили вздовж паркана. Паркан круто завертав праворуч і впирався в глуху стіну якогось сараю. Між сараєм та парканом світилася велика щілина – навіть руку просунути можна.

– Сюди! Тільки тихше! – шепнув Вовка Вовченко, що йшов попереду всіх.

І тут хлопці побачили Жору. Вони заціпеніли і навіть перестали дихати.

Жодних сумнівів не було: Жора грався. Він стояв навколішках перед маленьким іграшковим столиком, за яким сиділи синій плюшовий ведмедик, целулоїдне негриня і знайома вже Віті Деркачу блакитноока

лялька Маша. Жора насипав у маленькі жерстяні тарілочки пісок і говорив:

– Зараз ми швиденько поснідаємо і вирушимо в кругосвітну подорож. Пароплав "Санта Марія" стоїть під парами. Здається, вже був другий гудок? Правда, Таню?

– Авжеж, авжеж, треба поспішати, а то запізнимось.

Хлопці чули тільки пискливий тоненький голосок. Самої дівчинки вони не бачили, вона була десь за сараєм.

– Буде тобі зараз подорож! Кругосвітна!.. "Санта Марія"! – процідив крізь зуби Вовка. – Хлопці, пішли!

Хлопці тільки й чекали його наказу.

Вони швидко перелізли через паркан, скочили в сад, і за якусь мить Вовка Вовченко вже стояв, схрестивши руки на грудях і примруживши очі, перед Жорою.

– Дивіться всі! Дивіться всі! Відомий воротар грається в ляльки. Заслужений майстер спорту по ляльках середньої ваги. От не знав!..

Все презирство, на яке тільки був здатний Вовка, він вклав у ці образливі слова.

Завмерши від подиву і несподіванки, Жора все ще стояв на колінах.

О, це була разюча картина! Вовка Вовченко у величній і гордій позі, а перед ним на колінах, з іграшковою каструлькою в руках, Жора Горобейко!..

– Так хоч покажи, на кого ти нас проміняв, – Вовка обернувся, шукаючи очима дівчинку, голос якої щойно чули хлопці. –Познайом нас з...

І раптом Вовка осікся. Слова застрягли у нього в горлі. Він закліпав очима і завмер з відкритим ротом.

Біля сарая під кущем квітучого бузку стояло невеличке ліжко. На ньому лежала бліда худенька дівчинка років дев'яти. Вона була дивно нерухома, немов закам'яніла. Здавалося, її закували в якийсь сліпучобілий панцир. Було видно лише її тонкі худі руки, що лежали поверх простирадла, і маленьку біляву голівку, ледь повернуту в бік хлопців. Великі темні очі дівчинки дивилися злякано і розгублено.

В саду стало так тихо, що чути було, як десь за кущами заклопотано і невдоволено гуде джміль.

Жора підвівся з землі, обтрусив пісок з колін і, випрямившись, хрипкуватим зривистим голосом промовив:

– Що ж, знайомтесь. Це Таня. Моя сусідка. Тільки... підійдіть, хлопці. Вона... не встає. Вона... в гіпсі лежить. Другий рік уже. У неї хвороба хребта. Тепер їй всього місяць лежати лишилось. Потім вона встане і все буде нормально. А поки що... їй, звичайно, нудно лежати весь час, ну і...– Жора почервонів, – я її розважаю.

Хлопці мовчали.

Визнаєте, є такий вираз–"хотілося провалитись крізь землю". Дуже влучний вираз! Можливо, вперше в житті хлопці відчули, що він означає. їм хотілося саме провалитись крізь землю від ніяковості і пекучого сорому. Та ба! Вони не могли нікуди сховатися. І хлопці підійшли до білого ліжка, що стояло під кущем квітучого бузку, познайомилися з Танею і по черзі потиснули її маленьку худу руку.

А Вовка Вовченко, капітан футбольної команди і найавторитетніша людина в класі, сказав, ні на кого не дивлячись:

– Взагалі, ми... випадково сюди потрапили. Ми тебе шукали, щоб сказати, що тренування сьогодні не буде... з технічних причин.

ПОМСТА

Наша компанія – це Аба, Вітька-Пузатий, Пантя, Васько-Губа, Костик і я.

Мене звуть Вітька, так як і "Пузатого". Та називають мене всі – "Рудий". По-перше, щоб не плутати з "Пузатим", по-друге, тому що я справді рудий, – як вогонь.

Крім рудого волосся, нічим особливим я не виділяюсь. Я звичайнісінький худий, слабосилий п'ятикласник, яких багато.

Аба– грек, син шевця – зовсім інше діло. Аба – силач. Він дванадцять раз вижимає іржаву рейку, що лежить біля ящика для сміття. Я цю рейку ледь-ледь вижимаю два рази.

Та все-таки мені здається, що я не найслабший. По-моєму, слабший за мене Васько-Губа. Він високий, сутулий. Довгі руки ледве не по лікоть виглядають з рукавів. Ніс приплюснутий, очі маленькі, сонні якісь, рот до вух, губи товсті і нижня завжди випнута вперед. Ця губа і була причиною його прізвиська. Ходить Васько повільно, човгаючи ногами, говорить, розтягуючи слова, і завжди до всього байдужий... "А-а-а... Я не хочу! А-а-а... Навіщо?"

... Був тихий осінній вечір. В ясному темносиньому небі миготіли зорі, світив холодний місяць і тяглися на південь зграї перелітних птахів. Двірники згрібали шурхотливе жовте листя в купи, підпалювали його, і густий, синій дим, приємно і гіркувато пахнучи, стовпом здіймався до

неба і розтавав там у бездонній синяві. І здавалось, що все небо заповнене цим гіркуватим димом і що зорі кліпають від того, що дим їсть їм очі. Було дуже тихо, холодно і приємно.

Ми сиділи просто на холодному асфальті навкруги купи палаючого листя і півголосом розмовляли. Говорили про подвиги, про те, як би це було чудово – зробити що-небудь по-справжньому героїчне і що для цього треба. І всі зійшлися на тому, що для цього, в першу чергу, потрібні сміливість, сила і спритність.

Запанувало мовчання: кожен думав про себе – чи є в нього ці якості.

І Аба сказав:

– Взагалі... якби, звичайно, довелося... Я б, напевно, зміг, по-моєму...

– Жвичайно, – захлинувшись, зразу підхопив шепелявий Пантя. – Ти жміг би! І я! А що?! Жмогли б! А ось Губа – ні. Факт. А що?

Всі подивились на Васька-Губу. У мене одлягло від серця: правду кажучи, я дуже боявся, щоб у цю хвилину не звернули уваги на мене – я не зовсім вірив, що здатний на подвиг.

Губа почервонів і одвернувся:

– А-а-а...

– Ось тобі і "а-а-а"-сказав Вітька-Пузатий.

– Ех ти... – Костик запнувся, шукаючи міцного слівця. – Ех ти... тарган губатий. Навіть слова на свій захист сказати не можеш.

– Да, Губа! Відверто кажучи, слабак ти, – сказав Аба.

– Жвичайно, жвичайно, – знову зашепелявив Пантя. – Такий слабак, прошто штрах! Йому навіть Рудий надавати зможе. А що?! Факт!

– Точно! Рудий йому надає. Ха-ха! – підхопив Вітька. – Ану спробуй, Рудий, ану дай йому! Стукнись з ним для інтересу!

Від цих слів у мене похололо в животі і потемніло в очах. Битись я завжди боявся, не вмів і не любив. До того ж Губа був майже на голову вищий за мене. І за віщо я повинен його бити? Дурниця якась!

– Що, злякався? – дивлячись мені прямо в очі, запитав Аба.

– Жлякався, Рудий?! – повторив за ним Пантя.

"Невже я справді боюсь? – промайнула в мене думка. – Ось тобі й подвиг! Засміють тепер хлопці!"

– Та ви легенько, так лише, щоб дізнатись, хто дужчий! – під'юджував Вітька.

І раптом всередині у мене щось обірвалось – я наважився. Будь-що-будь! Не можна ж допустити, щоб хлопці думали, що я боягуз.

Я підскочив до Губи і з розмаху тицьнув його кулаком в лице. Не влучив – він вчасно підставив лікоть.

Я знову тицьнув і знову промахнувся. Не вмів я все-таки битись.

– Так, ще, ще, сміливіше! Ех, Губа, слабак. Ось тобі зараз Рудий дасть! – чулось навкруги.-Молодець, Рудий! У вухо його, у вухо! Не бійся!

Губа відмахувався від мене, як від настирливої мухи. А мені все не вдавалося стукнути його як слід. Нарешті я розійшовся, підскочив і,

заплющивши очі, вдарив його головою в груди. Він обхопив мене руками, і ми покотилися по землі.

І тут сталося те, чого я ніяк не міг передбачити, починаючи бійку.

Губа спокійнісінько підім'яв мене під себе, сів зверху і, схопивши рукою мій рудий чуб, почав товкти носом в асфальт, приказуючи:

– А будеш лізти? Будеш лізти? Я тебе займав? Я тебе займав?

Він так міцно тримав мене, що я не міг ворухнутись і тільки безпорадно дригав ногами. А він все товк мене носом у тротуар і приказував. Нарешті я не витримав і попросив пощади. І лише тоді Губа відпустив мене. Коли я став на ноги, все розпливалось перед моїми очима, наче в тумані. Я ладен був провалитись крізь землю, вмерти на місці від сорому, образи, приниження і лютої безсилої злості, яка кліщами душила мене за горло і видавлювала з моїх очей нестримні сльози. Хлопці мовчали, збентежені таким несподіваним поворотом справи. І лише Костик пробубонів:

– Неправильно ти, Губа... Не по правилах... Ти ніжку підставив...

Але ніхто не підтримав Костика. Що там казати! Все було вірно. Васько-Губа, з якого всі сміялися, слабак Васько-Губа у всіх на очах бив мене і товк носом у землю, як найостанніше, найкапосніше щеня, – мене, Вітьку-Рудого, який глузував з нього і хотів показати свою силу! Більшого безчестя і приниження не можна було собі уявити!

Я відвернувся і, розмазуючи сльози по замурзаних щоках, сказав тремтячим голосом:

– Дим... проклятий... в очі лізе...

Навіщо я це сказав – сам не знаю. Напевне, я хотів як-небудь виправдати перед хлопцями свої сльози. Кому це було потрібно?

Сказав я ці безглузді слова, повернувся і повільно— повільно пішов по вулиці до свого будинку. Ніхто не вимовив і слова, не зупинив мене.

...Цілий тиждень після цього я не виходив з дому. Це був найтяжчий тиждень у моєму житті. ^

Я хворобливо, до судороги в горлі ненавидів Васька-Губу. Ніколи я ще не переживав такого сильного почуття. Я плакав ночами. І кожную ніч мені снилося, що я жорстоко б'ю Губу, а він валяється біля моїх ніг і просить прощення. Я придумував для нього все нові й нові форми помсти. І... я знав, що нічого йому не зроблю.

Інколи я говорив собі: "Дурню! Адже ти сам у всьому винен. Ти ж перший поліз битися. Для чого?" Але тут же я згадував, як у всіх на очах Васько товк мене носом в землю і промовляв: "А будеш? Будеш?"

І ненависть спалахувала з новою силою. Якби він просто побив мене, тоді ще інша справа. А так... Ні! Ненавиджу!..

Минув тиждень. Не міг же я рік не виходити з дому! Ніхто цього не зміг би! І я вийшов. Мені було дуже страшно перший раз після всього цього з'явитися на очі хлопцям. А раптом – засміють. Але – ні. Жоден з них, навіть базіка Пантя, словом не обмовився. Начебто нічого й не було. Я обережно глянув на Губу. Але і в нього був вигляд, який не викликав ніяких підозрінь, – звичайний сонний і байдужий вигляд. І все пішло по-старому. Як і раніше, ми разом грали в піжмурки, в квача, в цурки, запускали змія, ганяли Абиних голубів (у Аби був цілий голубник) і, як раніше, коли було скучно, хлопці насміялися з Губи.

І – дивна річ. Здавалось, я повинен був відчувати задоволення від тих загальних глузувань з Губи, з мого ворога. Але я навпаки – переживав

якесь неприємне почуття, начебто, сміючись з Губи, хлопці в той же час сміялися і з мене, ніби підкреслюючи моє минуле приниження!

Хлопці, звичайно, нічого не підозрівали, вони думали, що я давно вже забув про той випадок. А я не забув. Судорога в горлі пройшла, а ненависть залишилась.

...Пролетіла золота київська осінь, відшуміли листопадові дощі, і настала зима – чи не найвеселіша пора року. Ми живемо на Річній. Є в Києві така вулиця – недалеко від площі Перемоги і, як не дивно, далеко від Дніпра. Ця вулиця проходить через яр – спочатку спускається вниз, потім круто підіймається вгору. А внизу тече колишня річка Либідь, яка давно вже стала звичайною канавою. Її всі тепер так звуть – канава. Через канаву – дерев'яний міст. Але по цьому мосту, та й взагалі по нашій Річній майже ніхто ніколи не їздить, особливо взимку. По ній просто неможливо їздити – дуже круті схили: жодна машина не вибереться. А тому взимку Річна перетворюється на ковзанку. Не тільки ми, а й хлопці з вулиць Менжинського, Володарського, з Повітрофлотського шосе приходять сюди кататися на санках. Двірники давно примирилися, з цим і посипають піском тільки тротуари, а бруківку не зачіпають. І в зимові вечори, коли засвічуються ліхтарі і, розгойдуючись на вітрі, розсипають навкруги сліпучі іскри снігу, на нашій вулиці народу – як на Хрещатику.

По бруківці нескінченною лавиною мчать санки, переганяють одне одного, стикаються, перевертаються й знову летять униз. Сміх, вереск, крики... І яких тільки санок тут немає! І дерев'яні, фабричні, і залізні, і саморобні самокати зі старих ковзанів-снігурочок, і навіть справжні північні нарти.

Але найкращі санки – в Аби. Великі, важкі, міцні. Полозки з чавунних труб, настил із товстих дубових дощок. Справжній танк. Знамениті, непереможні санки в Аби!

До минулого року в нас був звичай – влаштовувати санкові бої. З однієї і з другої гори мчалися загони і зустрічались на мосту. Але після того, як "танк" Аби вщент розбив дерев'яні санки сина аптекаря з вулиці Володарського, бої були заборонені. Та й без боїв скільки радості на ковзанці!

Лежачи на боці або на животі і міцно вчепившись у санки, вихором летиш униз. Дух забиває рвучкий морозний вітер, свище у вухах, сніжинки шмагають в обличчя. І здається, ніби ти вже відірвався від землі і линеш десь у сніжній небесній млі і не вогні вікон і ліхтарів мелькають мимо, а планети й зорі. І чи то від страху, чи то від захоплення – холодно і лоскотно в грудях. І хочеться, щоб цьому польоту не було кінця.

В цей вечір було якось особливо хороше і весело на Річній. Не хотілося йти з неї. Було пізно, і вже то тут, то там чулися сердиті голоси матерів.

– Клаво, я кому сказала, вже дванадцята година!

– Ванько, зараз же ступай додому!

– Якщо ти зараз не підеш додому, вийде батько, – буде погано...

І поволі вулиця порожніла. Нарешті залишилася тільки наша компанія. Час і нам додому. Е ні, ще один раз... Ось цей вже останній!..

Ще раз – і все!..

Як хороше! Як дивно хороше!.. Ось тільки... Губа. Якби його не було! Як він мене дратує, проклятий Губа! Не можу спокійно дивитись, коли він мчить на своїх довгих вузьких санках (і треба ж, щоб у нього були такі хороші санки, справжні нарти). Спереду сидить його сестра Зінка, така ж некрасива, з приплюснутим носом і великими губами. А Васько править своєю довгою, як голобля, ногою. У-у, щоб ви... перекинулись!

Ось і зараз ми всі зібралися внизу біля містка, щоб уже йти додому! А його нема. Пішов із Зінкою наверх– ще раз з'їхати. Не міг потерпіти, чорт губатий! Чекай його тепер! Я, звичайно, не став би чекати, та хлопці... Ми переступаєм з ноги на ногу. Холодно...

Нарешті! Он уже мчать сани!..

Раптом... Ми навіть здригнулись від несподіванки, почувши шум мотора. Разом обернулися і – обімліли. З крутого спуска з'їжджала величезна вантажна машина. Шофер, очевидно, некийївський, не знав дороги і випадково звернув на Річну. Тепер він одчайдушно гальмував, та колеса буксували, і машина швидко спускалася вниз до мосту.

Ми, як по команді, повернули голови в протилежний бік, звідки з страшенною швидкістю мчали Васькові санки. І зразу зрозуміли, що зараз станеться. Санковий бій! Зараз Губа зі всього розгону влетить під колеса машини...

– Пропав Губа! – вихопилось у Аби.

Ми завмерли. Губі треба було перекинути санки і, чорт з ними, з синяками, – викинутись на тротуар. Але він розгубився і лише безпорадно гальмував ногами. Дивак! Хіба можна загальмувати на такій швидкості? І звернути нікуди. Санки все ближче й ближче... Ось уже видно широко відкриті від жаху Зінчині очі. Ще кілька секунд...

І тут... Ви тільки, будь ласка, не подумайте, що я вважаю себе за героя. Сам не знаю, як це трапилось і як я зважився Просто я стояв ближче за всіх до бруківки. І ось, коли санки пролітали повз мене, я раптом кинувся всім тілом на них, упав на Васька, санки перекинулись, і ми всі троє клубком полетіли під міст, у канаву.

Коли я опам'ятався, то побачив, що лежу на льоду і з носа у мене тече кров. Поруч без шапки сидів Губа, а з-під поламаних санок

виглядала Зінка. Всі були цілі і неушкоджені, за винятком Васькових санок і мого носа.

Навкруги товпились хлопці і галасували щось подібне до: "Ух, Рудий! Оце так молодець!" Але я їх не чув. Я дивився на Васька, а Васько – на мене. І ми мовчали.

Не знаю, ви, напевне, не зрозумієте. Тому що я сам толком цього не розумію. Та я відчував, що у мене враз пропала ненависть до Васька. Пропала. Назавжди. Начебто я помстився. Начебто тепер я; з Васьком квити і ні за що мені тепер його ненавидіти. Розумієте – квити!.. Ех, не можу я цього пояснити!..

Мені так легко і хороше було, ніби я з величезної гори лечу на санках, аж дух перехоплює! Я навіть не відчував, що в мене дуже болить ніс.